

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Π.Μ.Σ «Σπουδές στη Κινητικότητα»

Διπλωματική Εργασία

*«Το αποτύπωμα της εξορίας στη Χάννα Άρεντ και τον Βάλτερ
Μπένγκιαμιν »*

Δημήτριος Τσουτσουλόπουλος

A.M. : M021121016

Τριμελής Επιτροπή:

Κοντοπούλου- Μπενβενίστε Ερριέτα- Βαλέρη (Βασική επιβλέπουσα)

Τζελέπη Έλενα (Επικουρική επιβλέπουσα)

Βόγλης Πολυμέρης (Επικουρικός επιβλέπων)

Βόλος 2023

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή:	5
Διανοσόμενοι σε κίνηση: Χάννα Άρεντ και Βάλτερ Μπένγκιαμιν.....	8
A) Χάννα Άρεντ	8
1) Η ζωή στη Γερμανία:	8
2) Η ζωή στην εξορία, Παρίσι:	11
3) Η ζωή στην εξορία, ΗΠΑ:	14
B) Βάλτερ Μπένγκιαμιν	18
1) Η ζωή στη Γερμανία:	18
2) Ο Flaneur Μπένγκιαμιν:.....	20
2.1) Κάπρι, Λετονία, Παρίσι:.....	20
2.2) Μόσχα:	23
2.3) Παρίσι:	25
2.4) Ίμπιζα:.....	28
3) Η ζωή στην εξορία, Γαλλία:	29
Διανοσόμενοι και Εξορία	37
A) Η επιρροή της εξορίας στον Βάλτερ Μπένγκιαμιν	38
B) Η επιρροή της εξορίας στη Χάννα Άρεντ	45
Γ) Η εξορία ως αποτύπωμα	50
Επίλογος	54
Βιβλιογραφία- Άρθρα.....	56

Στην οικογένειά μου για την υπομονή και τη στήριξή της...

*Στο Δάσκαλο μου και δεύτερο πατέρα μου τον Βασίλη, γιατί με κάνει
καλύτερο άνθρωπο...*

*Στο Γρηγόρη, τη Γεωργία, τη Γιώτα, το Δαμιανό και τη Νεφέλη...για όλους
του λόγους του κόσμου...*

Τι είχε απομείνει πλέον από την Κληρονομιά τους; Κανένα σκάφος δεν είχε έρθει, ούτε και επρόκειτο να έρθει. Θα χάνονταν όλοι. Η παρουσία τους εδώ, η μακρόχρονη εξορία και ο αγώνας τους πάνω σ' ετούτο τον κόσμο θα τελείωναν, θρυμματισμένες σαν κομμάτι πηλού...

Ursula K. Le Guin, Ο πλανήτης της Εξορίας

Εισαγωγή:

Η εξορία έχει αφήσει ανεξίτηλα τα ίχνη της στην ιστορία, αφού πρόκειται για μια από τις πιο βίαιες μορφές μετακίνησης των ανθρώπων. Ειδικά δε στον 20^ο αιώνα, μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία και μέχρι την πτώση του, πάνω από 340.000 Εβραίοι της Γερμανίας και της Αυστρίας αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην εξορία προκειμένου να διαφύγουν τις αντισημιτικές διακρίσεις, τις ρατσιστικές συμπεριφορές απέναντί τους στα σχολεία, στους χώρους εργασίας και στον δρόμο, τα πογκρόμ στις εβραϊκές συνοικίες και τις διώξεις που κορυφώθηκαν με τις εκτοπίσεις στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Αρκετοί από τους εξόριστους ήταν άνθρωποι των γραμμάτων και των τεχνών, οι οποίοι στις χώρες που πήγαν μετέφεραν τις δραστηριότητές τους στον ακαδημαϊκό και όχι μόνο χώρο που είχαν αναπτύξει ήδη έντονα στους γενέθλιους τόπους τους. Στην εξορία βέβαια, τα σύνορα ανάμεσα στον διανοούμενο και το στρατευμένο είναι ασαφή στις περισσότερες περιπτώσεις. Ο διανοούμενος στην εξορία σημαδεύεται από τον τρόπο με τον οποίο αναγκάζεται να εγκαταλείψει τη γενέθλια πατρίδα του, αφού αποκόπτεται βίαια από το πολιτισμικό και κοινωνικό του περιβάλλον, εκεί δηλαδή που έχει αναπτύξει τις δυνατότητές του και ενδεχομένως αρκετές από τις δραστηριότητές του σε επαγγελματικό πεδίο.¹ Οι εξόριστοι διανοούμενοι στις χώρες που κατέφυγαν, μέσα στα επόμενα χρόνια, κατάφεραν μέσω της ενσωμάτωσής τους σε αυτές σε κοινωνικό και ακαδημαϊκό επίπεδο, να στοχαστούν αναλυτικά πάνω στη τραγωδία την οποία έζησαν και οι ίδιοι, αλλά και ο κόσμος κατά τη διάρκεια της ναζιστικής θηριωδίας.

Για τους Γερμανούς Εβραίους, η εμπειρία του να ανήκεις ή να μην ανήκεις κάπου, το να νοιώθουν εξόριστοι ακόμη και μέσα στην ίδια τους τη χώρα, ξεκινά από τον 19^ο αιώνα, όταν και τους παραχωρήθηκαν ορισμένα πολιτικά δικαιώματα σε όσους διέμεναν στα γερμανικά εδάφη. Έτσι, προέκυψαν πολλά ερωτήματα σε σχέση με τα δικαιώματα που θα πρέπει να έχουν οι Εβραίοι ως πολίτες. Τι σημαίνει για το άτομο να είναι ισότιμος πολίτης και να επιθυμεί να διατηρήσει τις εθνοτικές, πολιτιστικές και θρησκευτικές του διαφορές ή και να θελήσει να απαλλαγεί πλήρως από αυτές; Ποιες ατομικές ή συλλογικές μορφές θα έπαιρναν αυτές οι εκφράσεις της διαφοράς; Αυτή η συζήτηση διεξήχθη έντονα επί πολλά χρόνια και οι Εβραίοι διανοούμενοι από την πλευρά τους, από τον Τζορτζ Μόσσε μέχρι τον Τέοντορ Αντόρνο, αντιμετώπισαν την εξορία και την κατάσταση του «απάτριδος» υπό το πρίσμα της εβραϊκής τους καταγωγής, ανεξάρτητα από το πόσο

¹ Enzo Traverso, *Η Ιστορία ως πεδίο μάχης- Ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20^{ου} αιώνα*, μτφρ. Νίκος

Εβραίους θεωρούσαν τους εαυτούς τους και το πόσο πιστοί ή μη Εβραίοι ήταν σε σχέση με τις θρησκευτικές τους παραδόσεις.²

Η χρονική, γεωγραφική και γλωσσική αποξένωση της εξορίας, το γεγονός δηλαδή πως ο εξόριστος βρίσκεται μακριά από τα γεγονότα και την καθημερινότητα της πατρίδας του, εξηγεί γιατί τα κείμενα των Εβραίων εξοριστών, βλέπουν τις πόλεις όπου κατέφυγαν, ως «πόλεις- κείμενα», όπου η εμπειρία της γλωσσικής ξενιτιάς του εξοριστού συνδέεται με τη σύγχρονη κοινωνία, αυτή δηλαδή των παραμονών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και αυτή (στην περίπτωση της Άρεντ), μετά το τέλος του πολέμου και το πέρασμα σε μια νέα εποχή.³ Ο χρόνος για τον εξόριστο βρίσκεται στο «παρελθόν», στις αναμνήσεις από την πατρίδα του, αλλά ταυτόχρονα είναι διαρκώς παρών και στο τώρα της εξορίας, για να του υπενθυμίζει πως πλέον δεν μπορεί να επιστρέψει στο σημείο του «θανάτου», δηλαδή αυτό το σημείο των διακρίσεων, των διώξεων και της φυγής που υπέστη και ότι παραμένει ένα «ζωντανό φάντασμα» που είναι καταδικασμένο να βρίσκεται σε στασιμότητα, χωρίς να μπορεί να κάνει τίποτα για να «αλλάξει την ιστορία».⁴

Οι πρόσφυγες Εβραίοι εκείνη την εποχή, σύμφωνα με την Άρεντ, χωρίζονταν σε δυο κατηγορίες. Τους «συνειδητούς παρίες» και τους *parvenus* (νεόπλουτους). Η Άρεντ θεωρεί, πατώντας πάνω στο συλλογισμό του Μπερνάρ Λαζάρ για την έννοια του Εβραίου ως παρία, πως και οι δυο κατηγορίες αυτές των προσφύγων είναι τέκνα του 19^{ου} αιώνα και πως η νεότερη εβραϊκή ιστορία έχει την τάση να θυμάται τους πλούσιους και φιλόανθρωπους Εβραίους, αλλά να ξεχνάει επιμελώς την εβραϊκή παράδοση ανθρώπων όπως η Ραχήλ Φαρνχάγκεν και ο Φραντς Κάφκα, οι οποίοι ως «συνειδητοί παρίες» ήταν αυτοί οι εξόριστοι, που επέμεναν να διατυμπανίζουν όλες τις εβραϊκές αρετές, όπως το χιούμορ και η ανθρωπιά σε αντίθεση με τους νεόπλουτους που είχαν ως χαρακτηριστικά τους, την πολιτική βλακεία και τη φιλοχρηματία, που η Άρεντ τα κατατάσσει στα εβραϊκά μειονεκτήματα. Η Άρεντ έβλεπε στους παρίες, τους ανθρώπους, που η εμπειρία της εξορίας τους οδήγησε να λένε την αλήθεια για όσα πέρασαν, ακόμη και σε βαθμό «απρέπειας», και να διαβάσουν εκ νέου την ιστορία, να ασχοληθούν πιο έντονα με την πολιτική και να αποτελέσουν την πρωτοπορία του λαού τους, εφόσον βέβαια αποδέχονταν την εβραϊκή τους ταυτότητα.⁵

Το βασικό ερώτημα τώρα, το οποίο θα προσπαθήσει να απαντήσει η παρούσα διπλωματική εργασία είναι ο βαθμός με τον οποίο η εμπειρία της εξορίας επηρέασε με τη ζωή και το έργο των εξοριστών Εβραίων διανοούμενων. Αυτό θα επιτευχθεί μέσα από

² Seyla Benhabib, *Exile, Statelessness and Migration- Playing chess with History from Hannah Arendt to Isaiah Berlin*, Princeton University Press, New Jersey, 2018, σελ. 3-5

³ Edmond Jacob, "The Flaneur in Exile", *Comparative Literature* Vol.62/4 (Fall 2010), σελ. 389

⁴ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 391

⁵ Hannah Arendt- Giorgio Agamben- Enzo Traverso, *Εμείς οι πρόσφυγες- Τρία κείμενα*, μτφρ. Κώστας Δεσποινιάδης- Άκης Γαβριηλίδης- Νίκος Κούρκουλος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2015, σελ. 32-34

την ανάλυση και τη μελέτη των βιογραφιών και των κειμένων που έχουν δημοσιευτεί για την πολιτειολόγο και φιλόσοφο Χάννα Άρεντ και τον δοκιμιογράφο και φιλόσοφο Βάλτερ Μπένγιαμιν. Από τη μια, ως Εβραία, η Άρεντ αποφάσισε να εγκαταλείψει τη Γερμανία το 1933 και έζησε στην Τσεχοσλοβακία, την Ελβετία και τη Γαλλία (όπου και φυλακίστηκε στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Γκυρς από όπου και δραπέτευσε με πλαστά πιστοποιητικά) προτού φτάσει στις ΗΠΑ το 1941 μέσω της Πορτογαλίας, όπου έλαβε το 1950 την αμερικανική υπηκοότητα και έζησε εκεί μέχρι το τέλος της ζωής της το 1975. Από την άλλη, ο Βάλτερ Μπένγιαμιν ήδη από τα φοιτητικά του χρόνια είχε αρχίσει να ταξιδεύει εντός Γερμανίας, αλλά και στην Ιταλία και στην ΕΣΣΔ για να γνωρίσει νέους τόπους και ανθρώπους και να λάβει καινούργια ερεθίσματα για τη συγγραφή των έργων του. Με την άνοδο του Χίτλερ, κατέφυγε στην εξορία, με προορισμό τη Γαλλία όπου εκεί και αυτός φυλακίστηκε σε ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης κοντά στη περιοχή Νεβέρ. Τον Αύγουστο του 1940 παρόλο που εξασφάλισε βίζα για να καταφύγει στην Αμερική, προσπάθησε να φτάσει εκεί μέσω Πορτογαλίας. Όμως τον Σεπτέμβρη εγκλωβίστηκε στο χωριό Πορτμπού στα γαλλοισπανικά σύνορα στα Πυρηναία και εκεί έβαλε τέρμα στη ζωή του.

Ο λόγος επιλογής των δυο αυτών κορυφαίων διανοούμενων έγκειται στο γεγονός πως η κινητικότητα ήταν βασικό κομμάτι της ζωής τους, αφού πήγαν σε πολλούς τόπους και ήρθαν σε επαφή με άτομα και εμπειρίες που επηρέασαν τη ζωή και το έργο τους. Η εξορία δε, αποτελεί ένα κομβικό κομμάτι όλης αυτής της διαδρομής, αφού μέσα από την θέση του εξόριστου στην οποία βρέθηκαν η Άρεντ και ο Μπένγιαμιν, αποτυπώθηκαν στο μέγιστο βαθμό οι δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο διανοούμενος στο να προσαρμόζει τον τρόπο ζωής και σκέψης του από τον ένα τόπο στον άλλο με βίαιο τρόπο, πράγμα το οποίο αποτελεί βασικό στοιχείο τόσο των γραπτών των ίδιων όσο και των εργασιών μεταγενέστερων ερευνητών πάνω στα οποία θα επικεντρωθεί η διπλωματική αυτή εργασία.

Διανοούμενοι σε κίνηση: Χάννα Άρεντ και Βάλτερ Μπένγιαμιν

A) Χάννα Άρεντ

1) Η ζωή στη Γερμανία:

Η Χάννα (Γιοχάννα) Άρεντ γεννήθηκε στη περιοχή Λίντεν στο Αννόβερο στις 14 Οκτωβρίου 1906. Η οικογένειά της βρισκόταν σε μια καλή οικονομική κατάσταση και είχε φτάσει στη Γερμανία από τη Ρωσία. Η Άρεντ είχε την τύχη να μεγαλώσει σε ένα περιβάλλον, όπου οι γονείς ήταν μορφωμένοι, πολιτικά ανήκαν στην ευρύτερη αριστερά, ενώ ήταν κοσμικοί όσο αφορά τα θρησκευτικά τους πιστεύω.⁶ Η Άρεντ σπούδασε Θεολογία και παρόλο που από νεαρή ηλικία αυτοπροσδιοριζόταν ως άθεη, ωστόσο δεν απαρνήθηκε της εβραϊκής της ταυτότητα. Μάλιστα, όπως η ίδια δήλωσε σε μια συνέντευξη της στον Γκύντερ Γκάους στη γερμανική τηλεόραση το 1964, παρόλο που η λέξη «Εβραίος» δεν αναφερόταν στο σπίτι, αισθανόταν ήδη πως είχε κάτι το διαφορετικό επάνω της και λόγω της εξωτερικής της εμφάνισης, αλλά και επειδή δεν ένιωθε ποτέ της Γερμανίδα, εκτός από την ιδιότητα του πολίτη του γερμανικού κράτους. Επιπλέον, θεωρούσε πως το οικογενειακό της περιβάλλον ήταν τέτοιο, λόγω των πολιτικών πεποιθήσεων των γονιών της, που ακόμα και τα αντισημιτικά και ρατσιστικά σχόλια εις βάρος της από συμμαθητές, γείτονες και άλλους, δεν την επηρέαζαν, αφού είχε λάβει οδηγίες από τη μητέρα της, όταν ακούει τέτοια, ειδικά στο σχολικό περιβάλλον, να φεύγει αμέσως και να πηγαίνει σπίτι, να της τα αναφέρει και εκείνη συνέτασσε επιστολές διαμαρτυρίας προς το σχολείο και τους καθηγητές. Οι κανόνες συμπεριφοράς που είχε υιοθετήσει από την μητέρα της κυρίως, την είχαν κάνει να διατηρήσει την προσωπική της αξιοπρέπεια, σύμφωνα με την ίδια.⁷

Η Άρεντ πήγε για σπουδές στο πανεπιστήμιο του Μάρμπουργκ το 1924, εκεί όπου γνώρισε τον Μάρτιν Χάιντεγκερ, σπουδαίο διανοούμενο και ήδη καταξιωμένο καθηγητή φιλοσοφίας. Η σχέση που αναπτύχθηκε μεταξύ τους ήταν θυελλώδης και διήρκεσε, με διάφορα σκαμπανεβάσματα, μέχρι το θάνατο της Άρεντ. Η Άρεντ από τη πρώτη στιγμή τράβηξε τα βλέμματα τόσο του Χάιντεγκερ, όσο και των υπόλοιπων καθηγητών και συμφοιτητών της, με τις γνώσεις της αλλά και την παιδική της διάθεση και την ντροπαλότητα που είχε όταν απαντούσε σε ερωτήσεις. Η ερωτική σχέση της Άρεντ πάντως με τον Χάιντεγκερ, δεν έγινε ποτέ γνωστή δημόσια, παρά μόνο τη δεκαετία του 1980, όταν και δημοσιεύτηκαν οι επιστολές, που η ίδια είχε κρατήσει, σε αντίθεση με τον

⁶ Samantha Rose Hill, *Critical Lives- Hannah Arendt*, Reaktion Books, London, 2021, σελ. 16

δάσκαλό της.⁸ Ήδη από τα πρώτα της βήματα στο πανεπιστήμιο, με κείμενα και ποιήματα που έγραφε φαινόταν η διαφορετική της σκέψη, η ριζοσπαστικότητα με την οποία έβλεπε τα πράγματα γύρω της και οι ανησυχίες που την κατείχαν σχετικά με το μέλλον των Εβραίων στη γερμανική κοινωνία. Άλλωστε μιλάμε για μια περίοδο στην ιστορία της Γερμανίας, όπου το Νοέμβριο του 1923 ο Χίτλερ προσπάθησε με το «πραξικόπημα της μπυραρίας» να επιβάλλει το ναζιστικό καθεστώς στη χώρα και παρόλο που το πραξικόπημα απέτυχε και ο ίδιος καταδικάστηκε σε φυλάκιση πέντε ετών, ήδη είχαν αρχίσει να εξαπλώνονται οι ιδέες του ναζισμού στη κοινωνία.

Το 1927 η Άρεντ πηγαίνει στο πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης, όπου και θα εκπονήσει τη διατριβή της με επιβλέποντα καθηγητή τον Καρλ Γιάσπερς, που ήταν ένας από τους σημαντικότερους φιλοσόφους και διανοούμενους στη Γερμανία, πριν την άνοδο των Ναζί και ένας από τους ελάχιστους μεταπολεμικά, που μίλησε δημόσια για την «ευθύνη της Γερμανίας» για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Άρεντ στη διατριβή της ασχολήθηκε με τον θεολόγο και φιλόσοφο Ιερό Αυγουστίνο (354-430) και διερευνά την έννοια της αγάπης στο έργο του. Οι επιρροές του Χάιντεγκερ είναι σαφείς στη σκέψη και στο γραπτό λόγο της Άρεντ, πράγμα το οποίο απογοητεύει τον Γιάσπερς, όπως και πολλούς από τους κριτικούς που διάβασαν το έργο της. Παρά ταύτα, με την διατριβή αυτή, η Άρεντ καθιερώνεται ως μια σημαντική φιλόσοφος και στοχαστής στους κόλπους της γερμανικής φιλοσοφίας.⁹ Άλλωστε, θα μπορούσαμε να πούμε πως αυτό της το νεανικό βιβλίο για την έννοια της αυγουστίνειας αγάπης, την επηρεάζει και στους κατοπινούς στοχασμούς της, όταν βρίσκεται στη εξορία, όπου και θα πραγματευτεί τις κοινωνικές και ιστορικές αιτίες του ολοκληρωτισμού, αλλά και το ζήτημα της ανθρώπινης ζωής στο έργο της «*Ανθρώπινη Κατάσταση*».¹⁰

Από το 1929, με το οικονομικό κραχ στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης, αρχίζει μια περίοδος παγκόσμιας οικονομικής αστάθειας, που δεν άφησε ούτε τη Γερμανία ανεπηρέαστη. Αποτέλεσμα όλης αυτής της αστάθειας, ήταν η σταδιακή άνοδος του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος του Αδόλφου Χίτλερ, όταν και τελικά στις 30 Ιανουαρίου 1933 διορίζεται Καγκελάριος. Η ζωή της Άρεντ αυτά τα χρόνια συνδέεται με τον Γκύντερ Άντερς, φιλόσοφο και δημοσιογράφο, με τον οποίο παντρεύονται τον Σεπτέμβριο του 1929. Στο ζήτημα της οικονομικής επιβίωσης περνά μια δύσκολη περίοδο, αλλά διανοητικά έχει καταπιαστεί με τη μελέτη της πάνω στη Ραχήλ Λέφιν, μέσω της οποίας εξερεύνησε τις συνθήκες ζωής των Γερμανών Εβραίων κατά τη περίοδο της διακυβέρνησης του Φρειδερίκου του Β΄ της Πρωσίας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ο τίτλος του έργου ήταν «*Ραχήλ Φαρνχάγκεν, Η ζωή μιας Εβραίας Γερμανίδας την εποχή του*

⁸ Samantha Rose Hill, ό. π., σελ. 33-38

⁹ Samantha Rose Hill, ό. π., σελ. 43-47

¹⁰ Julia Kristeva, *Χάννα Άρεντ- Η γυναικεία ευφυΐα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Κέδρος, Αθήνα, 2008, σελ.

Ρομαντισμού». Στο πρόσωπο της Ραχήλ, η Άρεντ βρήκε την πιο «στενή της φίλη» και μια γυναικά «πραγματικά παθιασμένη από τη φύση της».¹¹ Το έργο της για τη Ραχήλ το τελείωσε κατά τη διάρκεια της εξορίας της, στο Παρίσι το 1938. Σε αυτή της την εργασία, η Άρεντ χρησιμοποιεί τις έννοιες του *παρία* και του *καταξιωμένου*. Αυτές τις έννοιες, η Άρεντ τις δέχτηκε από τον Κουρτ Μπλούμενφελτ και κυρίως από Μπερνάρ Λαζάρ, ο οποίος μίλησε για τον *συνειδητό παρία*, που οφείλει να παραιτηθεί από τα προνόμια του **Schlemichl** (όρος στα γίντις, που ερμηνεύεται ως αυτός που του τυχαίνουν αναποδιές) και να υπερασπιστεί τον καταπιεσμένο λαό και το έθνος του. Η Άρεντ σε αυτό της το έργο, μέσω της ζωής της Ραχήλ, κάνει μια πολιτική δήλωση, πάνω στην άνοδο του ναζισμού και του αντισημιτισμού στη Γερμανία, που εξανάγκασε στην εξορία χιλιάδες Εβραίους. Μέσα από τις εμπειρίες της Ραχήλ, επισημαίνει πως ήδη εδώ και εκατό χρόνια, με την εμφάνιση του αντισημιτισμού στη Γερμανία, ο Εβραίος είτε είναι καταξιωμένος είτε είναι φτωχός, έχει να αντιμετωπίσει ένα εχθρικό περιβάλλον, που θέλει να τον διώξει μακριά. Μάλιστα, επειδή το έργο της το τελείωσε, όπως αναφέραμε, στο Παρίσι, μεταπολεμικά η Άρεντ ζήτησε από τα γερμανικά δικαστήρια να αναγνωριστεί το βιβλίο ως διδακτορική διατριβή επί υφηγεσία, επικαλούμενη το γεγονός πως ότι το είχε σχεδόν ολοκληρώσει πριν τη φυγή της από τη Γερμανία το 1933, αλλά δεν μπόρεσε να το υποστηρίξει λόγω του εχθρικού ακαδημαϊκού περιβάλλοντος απέναντι στις γυναίκες και κυρίως σε αυτές που ήταν Εβραίες. Τελικά κατάφερε να αναγνωριστεί ως υφηγήτρια από την 1 Ιουλίου 1933, αφού απέσπασε θετική ετυμηγορία από δικαστήρια της Δυτικής Γερμανίας το 1971.¹²

Το 1933, μετά την πυρπόληση του Ράιχσταγκ τον Φλεβάρη, η Άρεντ κατάλαβε πως έπρεπε να δράσει αμέσως. Όπως η ίδια δήλωσε, «εκείνη τη στιγμή κατάλαβα πως πρέπει να είμαι υπεύθυνη. Δεν ήμουν πλέον της άποψης πως πρέπει κανείς να μείνει αμέτοχος μπροστά σε αυτό που βιώνουμε».¹³ Η χρήση βίας από τον Χίτλερ απέναντι στις πολιτικές ελευθερίες και στα πολιτικά δικαιώματα, ώθησαν την Άρεντ στην απόφαση να εγκαταλείψει τη Γερμανία, αφού και στο πανεπιστήμιο έβλεπε πως δεν υπήρχε καμία θέση για αυτήν. Παράλληλα, παρατηρούσε τους διανοούμενους, οι οποίοι είχαν μείνει αδρανείς μπροστά στην άνοδο των ναζί και προτίμησαν να διασφαλίσουν τις θέσεις τους στο ακαδημαϊκό περιβάλλον παρά να αντισταθούν. Κατά τη διάρκεια της εξορίας της, όταν πια βρισκόταν στην Αμερική, το 1946 έγραψε ένα δοκίμιο με τίτλο «*Η εικόνα της Κόλασης*», στο οποίο καυτηρίαζε τη θέση που πήραν πολλοί διανοούμενοι απέναντι στον Χίτλερ. Η ειρωνεία με την οποία τους αντιμετωπίζει, είναι ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά της γραφής της, που θα φανούν και στα επόμενα γραπτά της, για το Ολοκαύτωμα, τον Ολοκληρωτισμό και τη δίκη του Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ. Η Άρεντ

¹¹ Samantha Rose Hill, ό. π., σελ. 51

¹² Julia Kristeva, ό. π., σελ. 85-91

¹³ Samantha Rose Hill, ό. π., σελ. 64

πάντα είχε στο μυαλό της, την προτροπή της μητέρας της πως αν κάποιος δέχεται επίθεση ως Εβραίος, πρέπει να απαντά και να αντιστέκεται ως Εβραίος και όχι ως πολίτης της Γερμανίας ή οτιδήποτε άλλο.¹⁴

Τον Μάρτιο του '33 ο σύζυγος της έφυγε προς το Παρίσι, αλλά η ίδια έμεινε πίσω μετατρέποντας το διαμέρισμά τους στο Βερολίνο, σε σταθμό υπόγειου δικτύου, που βοηθούσε τους κομμουνιστές να διαφύγουν. Ταυτόχρονα μέσω της φιλίας της με τον Κουρτ Μπλούμενφελτ, ήρθε σε επαφή με τη Γερμανική Ομοσπονδία των Σιωνιστών, με τους οποίους δεν είχε κάποια ιδιαίτερη σχέση πολιτικά, όμως την έπεισαν να λάβει μέρος σε μια αποστολή, να μαζεύει τα αποκόμματα εφημερίδων και περιοδικών με αντισιμιτικό περιεχόμενο, πράγμα που δεν μπορούσε να το κάνει κάποιο μέλος της οργάνωσης, έτσι ώστε να μην αποκαλυφθεί η οργάνωση στις αρχές. Κάποια στιγμή, λόγω ενός υπαλλήλου σε μια βιβλιοθήκη που την κατέδωσε στην αστυνομία, την συνέλαβαν και μαζί με τη μητέρα της, τις οδήγησαν για ανάκριση και φυλάκιση σε ένα τμήμα του Βερολίνου. Εκεί πέρα η Άρεντ, όπως έχει πει χαρακτηριστικά, στάθηκε τυχερή, καθώς ο αξιωματικός που τη συνέλαβε και την ανέκρινε, αποδείχθηκε έντιμος άνθρωπος και την άφησε ελεύθερη. Έτσι, μετά από λίγες ημέρες, μάζεψε κάποια λίγα από τα πράγματά της και μαζί με τη μητέρα θα δραπετεύσει από τη Γερμανία, με τη βοήθεια μιας γερμανικής οικογένειας, της οποίας το σπίτι ήταν πάνω στη γραμμή των συνόρων με την Τσεχοσλοβακία και όπου ενώ η μπροστινή πόρτα του σπιτιού ανήκε στη Γερμανία, η πίσω πόρτα σε έβγαζε κατευθείαν στα εδάφη της Τσεχίας.¹⁵ Στην Πράγα, που ήταν ο πρώτος σταθμός της εξορίας της Άρεντ, δεν παρέμειναν για πολύ διάστημα και έφυγαν για τη Γενεύη, όπου τους φιλοξένησε μια φίλη της μητέρας της, η Μάρθα Μουντ, η οποία εργαζόταν για την Κοινωνία των Εθνών. Η βοήθεια της ήταν πολύτιμη, αφού προσέλαβε την Άρεντ να δουλέψει προσωρινά στο τμήμα Εργασίας της Κοινωνίας των Εθνών. Η Άρεντ όμως δεν ήθελε να παραμείνει στη Γενεύη, αλλά να μεταβεί στο Παρίσι, όπου ήδη βρισκόταν ο σύζυγος της και ο Μπλούμενφελτ. Αφού κατάφερε να διασφαλίσει την επιστροφή της μητέρας της στο Κόνγκσμπεργκ, το μέρος που πέρασε κάποια από τα παιδικά της χρόνια, η ίδια φεύγει για το Παρίσι.¹⁶

2) Η ζωή στην εξορία, Παρίσι:

Όταν η Άρεντ έφτασε στο Παρίσι δεν είχε χαρτιά και δεν γνώριζε καλά τα γαλλικά. Αυτό είχα σαν αποτέλεσμα να δυσκολευτεί μαζί με τον σύζυγο της να βρουν σπίτι και να μετακινούνται συνέχεια κυρίως από το ένα ξενοδοχείο στο άλλο. Τελικά κατόρθωσε να βρει δουλειά σε έναν οργανισμό στα Ηλύσια Πεδία, ο οποίος βοηθούσε τους νέους Εβραίους πρόσφυγες που θα μετακινούνταν στη Παλαιστίνη, μέσω μιας βασικής εκπαίδευσης πάνω στην καλλιέργεια της γης. Η Άρεντ ήταν υπεύθυνη για τα μαθήματα

¹⁴ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 64-65

¹⁵ Χάννα Άρεντ, *Τρεις συζητήσεις...*, ό. π., σελ. 21-24

εβραϊκών που δίνονταν στους πρόσφυγες, ώστε να μάθουν τη γλώσσα, την ιστορία και τον πολιτισμό της Παλαιστίνης, ενώ ταυτόχρονα οργάνωνε και τις μεταφορές βασικών ειδών (ρούχα, φάρμακα κλπ.) για το νέο ξεκίνημα αυτών των ανθρώπων. Παράλληλα μέσω της θέσης της, βοήθησε και άλλους εξόριστους να βρουν δουλειά, ενώ συνέβαλλε οικονομικά και τον Άντερς, ο οποίος εκείνη την εποχή προσπαθούσε να βγάλει τα προς το ζην ως συγγραφέας.¹⁷

Στο Παρίσι, η Άρεντ ήρθε σε επαφή και με πολλούς ακόμη εξόριστους αλλά και ντόπιους διανοούμενους, όπως η Σιμόν Ντε Μπουβουάρ, ο Αλμπέρ Καμύ, ο Στέφαν Τσβάϊχ και ο Βάλτερ Μπένγιαμιν, ο οποίος αν και είχε γνωριστεί με την Άρεντ στο Βερολίνο (όντας μακρινός ξάδερφος του Άντερς) δεν είχαν ιδιαίτερη επικοινωνία, αλλά στη Γαλλία, λόγω και της κατάστασης της εξορίας στην οποία είχαν βρεθεί και οι δυο, πέρασαν πολύ χρόνο μαζί και η Άρεντ επηρεάστηκε αποφασιστικά από τη ζωή και το έργο του. Ένα χρόνο σχεδόν μετά την εγκατάσταση της στο Παρίσι η Άρεντ ζήτησε τη βοήθεια από μια επιτροπή που είχε συσταθεί για να βοηθήσει τους ακαδημαϊκούς που είχαν εξοριστεί από τη Γερμανία για να βρουν θέση σε πανεπιστήμια σε άλλες χώρες. Η Άρεντ ζήτησε να τη στείλουν στην Αγγλία, στις ΗΠΑ ή στην Παλαιστίνη και μάλιστα ζήτησε (και έλαβε) συστατικές επιστολές από τον Χάιντεγκερ, τον Μανχάιμ και άλλους καθηγητές και συναδέλφους της, ώστε να μπορέσει με τη βοήθειά τους να βρει κάποια θέση σε ένα πανεπιστήμιο και να ολοκληρώσει έτσι το έργο της για τη Ραχήλ Φαρνχάγκεν.¹⁸ Τελικά δεν έγινε δεκτή η αίτησή της και έτσι συνέχισε να δουλεύει για τον οργανισμό που βοηθούσε τους Εβραίους που ήθελαν πάνε στη Παλαιστίνη, ενώ στη συνέχεια πήγε και εργάστηκε σε ένα ίδρυμα των Ρότσιλντ, στο οποίο επέβλεπε τις δωρεές που έκανε η οικογένεια σε διάφορες εβραϊκές οργανώσεις.¹⁹ Παρόλο που εργαζόταν για λογαριασμό τους, η Άρεντ, έβλεπε σε αυτούς, αυτό το είδος του Εβραίου πρόσφυγα, που δεν τη συγκινούσε ιδιαίτερα, αφού τους χαρακτήριζε σε ένα από τα σημαντικότερα δοκίμια της, το «*Εμείς οι πρόσφυγες*», ως *parvenus*, ως νεόπλουτους δηλαδή οι οποίοι αρνούνται την εβραϊκή τους ταυτότητα και θέλουν όπου και να βρίσκονται να ενσωματώνονται όχι ως πρόσφυγες, αλλά ως «*νομιμόφρονες*» μόνο και μόνο για να κρύψουν το γεγονός πως είναι Εβραίοι. Καυτηρίαζε το γεγονός πως μεταξύ των εξόριστων Γερμανοεβραίων, κάποιοι έσπευδαν σε εκδηλώσεις να αποδείξουν πως «αφού ήμασταν καλοί Γερμανοί στη Γερμανία, θα είμαστε και εξίσου καλοί Γάλλοι στη Γαλλία».²⁰

Στους Ρότσιλντ δεν έκατσε τελικά πολύ καιρό και πήγε να εργαστεί ως Γενικός Γραμματέας στην Aliyah Hanoar. Όπως και στη πρώτη της δουλειά, έτσι και εδώ, η οργάνωση αυτή ήταν σιωνιστική και βοηθούσε στην αποστολή Εβραίων προσφύγων,

¹⁷ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 70-71

¹⁸ Στο ίδιο, ό. π., σελ. σελ. 72

¹⁹ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 74

νέων στην ηλικία, που θα πήγαιναν να ζήσουν στη Παλαιστίνη, στα κιμπούτς, στις συλλογικότητες δηλαδή που ζούσαν όντας γεωργοί. Η Άρεντ μέσω αυτής της εμπειρίας, έγραψε ένα δοκίμιο, το «*Μερικοί νέοι επιστρέφουν στη πατρίδα*», στο οποίο περιγράφει τι σημαίνει για ένα νέο παιδί, να μένει χωρίς πατρίδα, να βρίσκεται σε μια ξένη χώρα, όπου μπορεί να χάσει τα πάντα και το μόνο που θα του μείνει αν δεν έχει ένα «σπίτι» να επιστρέψει, θα είναι η θλίψη για τον ξεριζωμό. Η Άρεντ είχε επισκεφθεί μαζί με μια ομάδα μαθητών, τα κιμπούτς και την Παλαιστίνη, κάνοντας ένα μεγάλο ταξίδι, στο οποίο πέρασαν και από τις Συρακούσες στην Ιταλία, αν και ουσιαστικά ποτέ δεν μπόρεσε να δει τον εαυτό της ως κάτοικο της Παλαιστίνης, αφού οι εμπειρίες που αποκόμισε από την παραμονή της εκεί ήταν αρνητικές και η σχέση με το σιωνιστικό κίνημα, ακόμη και στα χρόνια του πολέμου, περιορίστηκε μόνο σε ένα πολιτικό πεδίο αυστηρά κριτικά.²¹

Εν τω μεταξύ, το 1936, η Άρεντ χώρισε με τον Άντερς, αφότου κιόλας αυτός έφυγε για τις ΗΠΑ, αλλά γνώρισε σχεδόν αμέσως τον Χάινριχ Μπλύχερ, ο οποίος ήταν κομμουνιστής, μη Εβραίος και είχε διαφύγει και αυτός εξόριστος στο Παρίσι μέσω Πράγας δυο χρόνια νωρίτερα. Ο Μπλύχερ, λόγω της πολιτικής του σταδιοδρομίας, ήταν αυτός που επηρέασε την Άρεντ να διαβάσει και να μελετήσει με άλλο μάτι τον Μαρξ, παρόλο που η ίδια ποτέ δεν θεώρησε τον εαυτό της ενταγμένο στην αριστερά. Την άνοιξη του 1939, η Άρεντ με τη βοήθεια μιας οικογενειακής φίλης κατάφερε να φέρει και τη μητέρα της στη Γαλλία.²²

Μετά την εισβολή της Γερμανίας στη Πολωνία το Σεπτέμβριο του 1939, η πολιτική της Γαλλίας για τους Εβραίους εξόριστους άρχισε να γίνεται πιο αυστηρή και να επιβάλλονται πολλοί περιορισμοί, ώστε να αντιμετωπίσουν την άφιξη των νέων προσφύγων τόσο από τη Γερμανία, όσο και από την Ισπανία, όπου ο Φράνκο είχε επικρατήσει των Δημοκρατικών. Έτσι άρχισαν να φτιάχνουν στρατόπεδα συγκέντρωσης, να απαγορεύουν το άνοιγμα νέων επιχειρήσεων από τους πρόσφυγες και να απελαύνουν αυτούς που δεν είχαν άδεια εργασίας, ενώ παράλληλα είχαν αρχίσει να αυξάνονται οι αντισιμιτικές φωνές. Ο Μπλύχερ ήταν από τους πρώτους που παρουσιάστηκε και οδηγήθηκε σε στρατόπεδο συγκέντρωσης. Παρόλο που η Άρεντ κατάφερε με τη βοήθεια φίλων του να τον αποφυλακίσουν, λίγους μήνες μετά (Μάης 1940) και οι δυο τους οδηγήθηκαν σε διαφορετικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Μετά από πολλές μέρες ταλαιπωρίας στους σταθμούς όπου τους καλούσαν να συγκεντρωθούν, τελικά η Άρεντ κατέληξε στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Γκυρ.²³ Υπάρχουν συγκλονιστικές μαρτυρίες για τη ζωή στο στρατόπεδο, από τις γυναίκες που βρέθηκαν έγκλειστες εκεί. Μιλάνε για ένα έρημο μέρος, χωρίς γρασίδι. Οι συνθήκες υγιεινής ήταν άθλιες, αφού υπήρχε ένα αποχωρητήριο για χιλιάδες γυναίκες, το οποίο συνδεόταν με κάτι μεταλλικά

²¹ Samantha Rose Hill, ό. π., σελ. 75-76

²² Στο ίδιο, ό. π., σελ. 81

δοχεία, τα οποία τα αντικαθιστούσαν μια φορά την ημέρα. Όταν έβρεχε, σχηματιζόταν μια θάλασσα από λάσπη που έφτανε μέχρι τους αστραγάλους και έτσι οι ηλικιωμένες δυσκολεύονταν να περπατήσουν. Τέλος πολλές γυναίκες πέθαιναν από την πείνα, ενώ αρκετές ήταν αυτές που εκτελούνταν από τους φρουρούς.²⁴ Η Άρεντ κατόρθωσε μετά από ένα μήνα περίπου να δραπετεύσει από το στρατόπεδο, μέσω ενός σχεδίου που είχαν οργανώσει κάποιες φυλακισμένες, αλλά αντί να πάει με τις ομάδες που είχαν σχηματιστεί, προτίμησε να διασχίσει μόνη της την περιοχή, θεωρώντας πως είναι ασφαλέστερο.²⁵ Βρέθηκε με τον Μπένγιαμιν, ο οποίος και αυτός μόλις λίγο καιρό πριν είχε απελευθερωθεί από το στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Νεβέρ, και λίγο καιρό αργότερα έφυγε για να βρει τον σύζυγο της, με τον οποίο τελικά συναντήθηκαν τυχαία στο Μοντομπάν, το μέρος όπου ήταν ένα από τα σημεία συνάντησης των προσφύγων.²⁶

Το αμέσως επόμενο διάστημα, η Άρεντ και ο Μπλύχερ, προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν βίζες για να καταφύγουν στην Αμερική (μαζί με τη μητέρα της Άρεντ) και τελικά τα κατάφεραν στη Μασσαλία, μέσω του δημοσιογράφου Βάριαν Φράι, ο οποίος ήταν μέλος μιας επιτροπής, η οποία προσπαθούσε να εξασφαλίσει χαρτιά στους εξόριστους ώστε να φύγουν προς τις ΗΠΑ. Ο Φράι στον ένα χρόνο περίπου που έμεινε στη Μασσαλία κατάφερε να εξασφαλίσει χαρτιά (μέσω και πλαστογραφίας) σε πάνω από 2000 άτομα. Έτσι, το Γενάρη του 1941 η Άρεντ μαζί με τον σύζυγό της, πήγαν στη Λισαβόνα και από εκεί έφτασαν στις ΗΠΑ το Μάιο, παρά την αυστηροποίηση των μέτρων για την είσοδο σε πρόσφυγες από το Υπουργείο Εξωτερικών της Αμερικής.²⁷

3) Η ζωή στην εξορία, ΗΠΑ:

Με την άφιξη τους στην Αμερική, μέσω του Έλις Άιλαντ που ήταν το σταυροδρόμι για όλους τους πρόσφυγες και μετανάστες στις ΗΠΑ από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η Άρεντ και ο Μπλύχερ καταγράφηκαν αμέσως ως απάτριδες, Εβραία σύζυγος η μεν Γερμανός συγγραφέας ο δε.²⁸ Η Άρεντ μέσω εβραϊκών οργανώσεων της Νέας Υόρκης, βρήκε δουλειά ως οικονόμος σε μια οικογένεια και προσπάθησε αμέσως να μάθει αγγλικά, με τα οποία δεν είχε ιδιαίτερη επαφή. Πήγε σε πολλά μουσεία και σε εκθέσεις γνωστών καλλιτεχνών, εξόριστων όπως και η ίδια, ενώ σύντομα άρχισε να διαπιστώνει πως η Αμερική δεν ήταν έθνος- κράτος, όπως οι ευρωπαϊκές χώρες, αλλά μια χώρα, όπου η ιθαγένεια βασιζόταν στη τήρηση του συντάγματος και όχι στη φυλή και παράλληλα δεν υπήρχαν εθνικιστικές κορώνες για την καταγωγή των ανθρώπων.²⁹

²⁴ Sibylle Quack (επιμ.), *Between Sorrow and Strength: Women Refugees of the Nazi Period*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, σελ. 63-65

²⁵ Samantha Rose Hill, ό. π., σελ. 91

²⁶ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 92

²⁷ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 93-95

²⁸ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 97

²⁹ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 99

Η Άρεντ προσαρμόστηκε αρκετά γρήγορα στην αμερικανική πραγματικότητα και μέσω των γνωριμιών που έκανε σε πανεπιστήμια της χώρας (Κολούμπια) και της δουλειάς ως δημοσιογράφου σε ραδιόφωνο (WBC), κατάφερε να αποκτήσει δημόσιο βήμα και να καταθέτει τις απόψεις της για τις κακουχίες που περνάει ο εβραϊκός λαός και τα βήματα που πρέπει να γίνουν έτσι ώστε να σωθεί από τη φρίκη του πολέμου. Από το 1942 και με την είσοδο των ΗΠΑ στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η Άρεντ αρχίζει τη δράση της μέσω της «Ομάδας Νέων Εβραίων». Αρχίζει να αναπτύσσει την λογική για το εβραϊκό ζήτημα, που το τοποθετούσε ως πολιτικό ζήτημα εν γένει, πράγμα το οποίο θα πραγματευτεί και στα κατοπινά της έργα για τον Ολοκληρωτισμό και την Ανθρώπινη Κατάσταση. Στην όλη της δράση, σημαντικό ρόλο έπαιξε και η απόσταση που άρχισε να παίρνει από το σιωνιστικό κίνημα, αφού στην Αμερική γνώρισε όψεις του σιωνισμού που την εξέπληξαν δυσάρεστα, με αφορμή κιόλας τις προτάσεις της για την Παλαιστίνη, όπου είχε προτείνει να μετατραπεί σε μια περιοχή για να εγκατασταθούν οι Εβραίοι πρόσφυγες, ως μέρος όμως της Βρετανικής Κοινοπολιτείας και όχι ως αυτόνομο κράτος, κάτι που ερχόταν σε αντίθεση με αυτά που υποστήριζε ο Μπεν Γκουριόν. Η Άρεντ άλλωστε πάντα υποστήριζε πως ναι μεν οι Εβραίοι χρειάζονται μια πατρίδα, αλλά όχι ένα εβραϊκό έθνος- κράτος.³⁰

Με τη λήξη του πολέμου τον Μάιο του 1945, η Άρεντ καταφέρνει να έρθει πάλι σε επαφή με φίλους και γνωστούς της, για τους οποίους δεν ήξερε καν αν είχαν επιβιώσει ή είχαν χαθεί στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Μάλιστα σε ένα γράμμα της προς τον Καρλ Γιάσπερς λέει πως όταν έμαθε πως αυτός και η σύζυγός του σώθηκαν, ένιωσε «σαν να ξαναβρήκε πάλι τη θέση της μέσα στον κόσμο».³¹ Άλλωστε η Άρεντ πάντα έδινε μεγάλη αξία στη φιλία και οι άνθρωποι που ανήκαν στο φιλικό της περιβάλλον, αποτελούσαν για την ίδια το σπίτι της. Το καλοκαίρι του ίδιου έτους, βρήκε και θέση εργασίας στο Κολλέγιο του Μπρούκλιν, όπου και δίδαξε Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία, ενώ άρχισε και να ετοιμάζει την εργασία της για τον ολοκληρωτισμό. Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετώπισε η Άρεντ ήταν το γράψιμο στα αγγλικά και η μεταφορά εννοιών από τη μητρική της γλώσσα, όρων, τους οποίους και μπέρδευε συχνά. Σε μεταγενέστερη συνέντευξη της είχε αναφερθεί λεπτομερώς στο ζήτημα της γλώσσας, όπου λέει πως δεν διανοείται πως μπορεί να απαρνηθεί τα γερμανικά και κρατάει τις αποστάσεις της από τα γαλλικά και τα αγγλικά. Θεωρούσε πως δεν μπορούσε να υπάρξει κανένα υποκατάστατο της μητρικής γλώσσας για τους πρόσφυγες και πως το σημείο καμπής, το οποίο την απώθησε ως ένα σημείο ήταν το 1943, όταν έμαθε τι συνέβαινε στο Άουσβιτς και στα στρατόπεδα συγκέντρωσης με όσους κατέληγαν εκεί και δεν μπορούσε να διαχειριστεί το γεγονός πως οι άνθρωποι έχαναν τη ζωή τους στους θαλάμους αερίων και τα βασανιστήρια στα οποία υποβάλλονταν από τους φύλακες. Με τα χρόνια όμως και με την επιστροφή της στη Γερμανία, όπου επισκεπτόταν φίλους και άκουγε ξανά στο

³⁰ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 104-105

δρόμο μόνο γερμανικά άρχισε να αισθάνεται καλύτερα και να θυμάται για ποιο λόγο δεν ήθελε να τα λησμονήσει τελείως.³²

Ο αιφνίδιος θάνατος της μητέρας τον Ιούλιο του 1948, επηρέασε την Άρεντ, η οποία ένοιωσε να χάνει ένα μεγάλο στήριγμά της. Για να μπορέσει να συνέλθει, το επόμενο έτος πήρε την απόφαση να επιστρέψει στη Γερμανία, ως υπεύθυνη μιας οργάνωσης που διεκδικούσε την ανάκτηση των εβραϊκών περιουσιών που είχαν λεηλατηθεί κατά τη διάρκεια της ναζιστικής περιόδου. Σε αυτό της το ταξίδι άδραξε την ευκαιρία να βρει τους παλιούς της φίλους, που είχαν φύγει εξόριστοι οι περισσότεροι, αλλά με τον καιρό κάποιοι επέστρεψαν στη Γερμανία, ενώ αυτό που της προκαλούσε τη μεγαλύτερη αναστάτωση, γιατί δεν ήξερε πως να το αντιμετωπίσει, ήταν για το αν έπρεπε να συναντηθεί με τον μέντορα της Μάρτιν Χάιντεγκερ. Η συστράτευση του με το Εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα την είχε απομακρύνει για πολλά χρόνια από κοντά του, αλλά όπως έγραψε η ίδια αργότερα, αφότου αποκαταστάθηκαν οι σχέσεις τους, θεωρούσε τη συστράτευσή του με τον Χίτλερ «επαγγελματική διαστροφή» και πως απομένει πια στους υπόλοιπους ανθρώπους να κρίνουν εάν πρέπει και μπορούν να συγχωρήσουν τον Χάιντεγκερ και άλλους διανοούμενους για τις πράξεις τους αυτές. Επιπλέον, η Άρεντ, μέσα από τα υπόλοιπα γραπτά της, για την κοινοτοπία του κακού κυρίως, αναγνωρίζει τον ιδιώτη Χάιντεγκερ, τον άνθρωπο που είχε ερωτευτεί και πλέον την αντιμετώπιζε ως ισότιμη διανοούμενη και φιλόσοφο και διαχωρίζει την πολιτική του πράξη. Η Άρεντ άλλωστε, μετά από αυτό της το ταξίδι στην Ευρώπη, άρχισε να βλέπει διαφορετικά τη διάκριση που είχε κάνει για τη συγχώρεση και τη συμφιλίωση.³³

Το 1951 είναι σηµαδιακό για την Άρεντ. Ολοκληρώνει το έργο της για τον ολοκληρωτισµό αλλά κυρίως λαµβάνει την αµερικάνικη υπηκοότητα και παύει να είναι µια άπατρις, αφού από το 1937 είχε αποκηρύξει την αντίστοιχη γερµανική και έτσι µετά από 18 χρόνια στην εξορία, γίνεται ξανά πολίτης µιας χώρας.³⁴ Η εργασία της για τον ολοκληρωτισµό, σε µια εποχή που ο µακαρθισµός προέλαυνε στις ΗΠΑ, είχε τεράστιο αντίκτυπο και ανεξαρτήτως συμφωνιών ή διαφωνιών που υπήρχαν, αναγνωρίστηκε συνολικά ως ένα σηµαντικό έργο για τη νεότερη και σύγχρονη κατάσταση της κοινωνίας, στο ευρωπαϊκό κυρίως κοµµάτι αυτής. Στο τέλος του έργου, η Άρεντ καταπιάνεται µε την µοναξιά ως αποτέλεσµα των ολοκληρωτικών καθεστώτων, αναλύοντας πως αυτά, απογυµνώνουν τον άνθρωπο, τον αποξενώνουν από την υπόλοιπη κοινωνία και τον κάνουν να εγκαταλείψει τις ρίζες του µε συνέπεια να αναγκάζεται να φύγει για να γλυτώσει από την αποµόνωση και την καταστροφή.³⁵ Μετά τη δηµοσίευση του βιβλίου της, η Άρεντ λαµβάνει θέση καθηγήτριας (η πρώτη γυναίκα που το κατάφερε) στο

³² Χάννα Άρεντ, *Τρεις συζητήσεις...*, ό. π., σελ 38-42

³³ Hannah Arendt, *Ο Μάρτιν Χάιντεγκερ είναι ογδόντα χρονών*, µτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Έρµα, Αθήνα, 2019, σελ. 35-36 και 46-48

³⁴ Samantha Rose Hill, ό. π., σελ. 126

πανεπιστήμιο του Πρίνστον. Εκεί συνεχίζει την έρευνα της για τον ολοκληρωτισμό και την κληρονομιά του μαρξισμού σε αυτόν. Η Άρεντ μάλιστα με τις διαλέξεις της για τον μαρξισμό και με τα κείμενα της για τους πρώην κομμουνιστές, μπήκε στο στόχαστρο από αντικομμουνιστικές οργανώσεις, που τότε ήταν στο αποκορύφωμα της δράσης τους στις ΗΠΑ, και το 1956 με το τέλος της επιτροπής του Μακάρθι, σχηματίζεται από τη κυβέρνηση φάκελος σχετικά με τις δραστηριότητές της.³⁶ Το 1958 δημοσιεύεται το βιβλίο της για την «*Ανθρώπινη Κατάσταση*», όπου εκεί η Άρεντ συνεχίζει να ασχολείται με την ανθρώπινη ελευθερία και το κατά πόσο ο κάθε άνθρωπος που την έχει χάσει, μπορεί να την επανακτήσει, επηρεασμένη από την εποχή που έχει εισέλθει τότε η ανθρωπότητα με την απειλή ενός πυρηνικού πολέμου και την παύση της διάκρισης μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου.

Στη δεκαετία του '60 δουλεύει πάνω σε δοκίμια που αφορούν την επανάσταση και τη βία, επηρεασμένη από τον πόλεμο στο Βιετνάμ και τα κινήματα στην Αμερική για τα πολιτικά δικαιώματα, σε μια συλλογή δοκιμίων για στοχαστές του 20^{ου} αιώνα (*Άνθρωποι σε ζοφερούς καιρούς*) και σε κείμενα για την πολιτική σκέψη και κυρίως τη «ρήξη με την παράδοση», μέσω της οποίας η Άρεντ έκανε μια επιστροφή στο παρελθόν και ρωτούσε αν μπορεί να σωθεί κάτι από τότε, αν θα μας άφηνε κάποια κληρονομιά ο παλιός κόσμος για να φτάσει να πει πως την «*προχιτλερική Ευρώπη δεν τη νοσταλγώ, γιατί εκτός της γλώσσας δεν μας έχει αφήσει τίποτα*», οπότε κατέληγε πως έπρεπε να σκεφτούμε τον κόσμο εκ νέου.³⁷ Ταυτόχρονα, το 1963, γράφει το περίφημο βιβλίο της για τη δίκη του Άιχμαν, του πρώην επικεφαλής των Ες Ες, το οποίο προκαλεί σφοδρές αντιδράσεις, ειδικά από τη μεριά των εβραϊκών οργανώσεων και της κυβέρνησης του Ισραήλ, γιατί θεωρούσαν πως η Άρεντ αθώωνε τους ναζί για τα εγκλήματά τους. Η ίδια ωστόσο σε συνέντευξη που θα δώσει αργότερα, θα τονίσει πως το μόνο που ήθελε να δείξει, ήταν πως Άιχμαν δρούσε απλώς ως ένας κανονικός υπάλληλος με τυφλή υπακοή στο αφεντικό του και πως δεν πρέπει στο πρόσωπό του να δικάζεται ολόκληρη η Γερμανία, γιατί έτσι θα χανόταν η ουσία της δίκης των πραγματικών ενόχων.³⁸

Το φθινόπωρο του 1970, ο Μπλύχερ παθαίνει καρδιακή προσβολή και πεθαίνει. Η Άρεντ μετά το πρώτο διάστημα, συμφιλιώνεται με την ιδέα της μοναξιάς και αρχίζει τα ταξίδια με τη φίλη της Μαίρη Μακάρθι στην Ιταλία και μέσα στις ΗΠΑ. Τα τελευταία χρόνια της ζωής της Άρεντ, συνδέονται με το ημιτελές έργο της για τη «*Ζωή του Νου*», πάνω στο οποίο έδωσε αρκετές διαλέξεις σε πανεπιστήμια στις ΗΠΑ, στη Σκωτία και αλλού.³⁹ Η Άρεντ είχε καταπονηθεί πολύ με την υγεία της, αφού είχε προβλήματα στη καρδιά, ενώ είχε αρχίσει να χάνει σιγά σιγά πολλά από τα αγαπημένα της πρόσωπα, γεγονός που την

³⁶ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 134

³⁷ Χάννα Άρεντ, *Τρεις συζητήσεις...*, ό. π., σελ. 38

³⁸ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 75-80

επηρέαζε περαιτέρω ψυχολογικά. Τελικά στις 4 Δεκεμβρίου 1975, έπειτα από ένα ακόμη καρδιακό επεισόδιο απεβίωσε. Οι στάχτες την επόμενη άνοιξη τοποθετήθηκαν δίπλα στον τάφο του δεύτερου συζύγου της, του Χάινριχ Μπλύχερ.⁴⁰

B) Βάλτερ Μπένγιαμιν

1) Η ζωή στη Γερμανία:

Ο Βάλτερ Μπένγιαμιν γεννήθηκε στις 15 Ιουλίου 1892 στη περιοχή Σαρλότενμπουργκ στο Βερολίνο. Η οικογένειά του ανήκε στη μεγαλοαστική τάξη των Γερμανοεβραίων του Βερολίνου, αφού ο μεν πατέρας του ήταν επιτυχημένος έμπορος, ενώ η μητέρα του από την άλλη, είχε μεγάλη περιουσία από την οικογένεια της. Λόγω και διάφορων συγγενών τους, που ήταν ακαδημαϊκοί, ποιητές και λογοτέχνες, ο Μπένγιαμιν από πολύ νωρίς ήρθε σε επαφή με τον καλλιτεχνικό και επιστημονικό κόσμο της εποχής στο Βερολίνο.⁴¹ Από την εφηβική του ηλικία ο Μπένγιαμιν έδειξε ενδιαφέρον για τη συγγραφή δοκιμίων, έχοντας επιρροές από τις γνωριμίες που έκανε στο γυμνάσιο στη Θουριγγία. Ήδη από το 1910 εμφανίζονται τα πρώτα γραπτά του, ποιήματα και κείμενα σε νεολογιστικά περιοδικά σχετικά με την αναγκαιότητα του εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης αλλά επίσης και για τη θρησκεία και τον γερμανικό πολιτισμό.⁴² Γενικά οι εμπειρίες και οι μνήμες του Μπένγιαμιν από τα παιδικά και εφηβικά του χρόνια στο Βερολίνο, είναι εμποτισμένες με την οικονομική ευμάρεια της οικογένειάς του, αφού έμεναν σε μια από τις καλύτερες συνοικίες του Βερολίνου και συνεχώς οι δικοί του έκαναν δεξιώσεις με υψηλούς προσκεκλημένους, από την αφύπνιση της σεξουαλικότητάς του, την οποία την ανακάλυψε όταν άρχισε, πρώτα με τη μητέρα του και ύστερα μόνος του, να περπατάει στους δρόμους του Βερολίνου και να έρχεται σε επαφή με κόσμο από τα πιο φτωχά κοινωνικά στρώματα όπως και με εκδιδόμενες γυναίκες στο δρόμο, και από το γεγονός πως ένα από τα λίγα πράγματα που τον έκανε να αισθάνεται καλύτερα ήταν το διάβασμα στη βιβλιοθήκη, αφού εκείνη η ώρα ήταν που «απαλλασσόταν από την αθλιότητα ενός στείρου σχολικού μαθήματος».⁴³

Το 1912 αποφασίζει να πάει στο πανεπιστήμιο του Φράιμπουργκ, ενώ από το 1913 παίρνει μαθήματα και στο Βασιλικό Πανεπιστήμιο Φρειδερίκου Γουλιέλμου στο Βερολίνο. Έρχεται σε επαφή με σημαντικούς καθηγητές φιλοσοφίας και ιστορίας, όπως ο Γιόνας Κον, ο Γκέοργκ Ζίμμελ και ο Φρίντριχ Μάινκε. Η απόφαση του να σπουδάσει σε αυτά τα ιδρύματα, ειδικά στο Φράιμπουργκ, συνδέεται με τη ριζοσπαστικότητα που

⁴⁰ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 206

⁴¹ Μόμε Μπρόντερσεν, *Βάλτερ Μπένγιαμιν, Η ζωή- Το έργο- Η επίδραση*, μτφρ. Ιωάννα Μεϊτάνη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2005, σελ. 10-16

⁴² Στο ίδιο, ό. π., σελ. 18-20

⁴³ Walter Benjamin, *Τα παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το χίλια εννιακόσια*, μτφρ. Ιωάννα Αβραμίδου, Άγρα, Αθήνα, 2005, σελ. 92-96 και 102-110

επεδείκνυναν οι φοιτητές εκεί, αφού είχαν τη δυνατότητα να στήσουν ομάδες, που θα ασχολούνται με ζητήματα πολιτικής και πολιτισμού. Ο Μπένγιαμιν ήρθε κοντά με αυτές τις ομάδες αφού τον ενθουσίασε ο φιλειρηνικός τους χαρακτήρας, όπως και το γεγονός πως είχαν αντιπαράθεση με τους εθνικιστές και αντισημίτες της Γερμανίας.⁴⁴ Η απογοήτευση του όμως, ήρθε αρκετά γρήγορα, αφού το 1914 με το ξέσπασμα του Α Παγκοσμίου Πολέμου, η πλειοψηφία των συναγωνιστών του και των δασκάλων του, υποκύπτει στη παράνοια που επικρατεί στη γερμανική κοινότητα των διανοούμενων και των πολιτικών, όλου του κομματικού φάσματος σχεδόν, η οποία δικαιολογεί με κάθε τρόπο τον πόλεμο και τη σφαγή που γίνεται. Ο Μπένγιαμιν, βρισκόμενος και σε βαθιά εσωτερική κρίση λόγω και της αυτοκτονίας ενός φιλικού του ζευγαριού που με αυτή τους τη πράξη ήθελαν να διαμαρτυρηθούν για τον πόλεμο, καταφεύγει σε μια δημόσια σιωπή σε γραπτό και προφορικό επίπεδο, παρόλο που καταδίκασε τα γεγονότα και αυτούς που υποστήριζαν τον πόλεμο. Το 1915 μάλιστα εγκατέλειψε το Βερολίνο και πήγε να συνεχίσει τις σπουδές του στο Μόναχο.⁴⁵

Το 1917 παντρεύεται στο Βερολίνο με τη Ντόρα Σοφί Κέλνερ, η οποία ήταν ανερχόμενη δημοσιογράφος, μεταφράστρια και συγγραφέας, αστυνομικών κυρίως μυθιστορημάτων. Λίγο καιρό αργότερα καταφεύγει ως αυτοεξόριστος μαζί με τη σύζυγό του στη Βέρνη, στην Ελβετία, όπου εκεί συνεχίζει τις σπουδές του και τελειώνει τη διδακτορική του διατριβή, με τίτλο «*Η έννοια της κριτικής της τέχνης στον γερμανικό Ρομαντισμό*», έχοντας ως καθηγητές μεταξύ άλλων, τον Ερνστ Μπλοχ, τον Χάρι Μάινκ και την Άννα Τουμάρκιν. Κατά τη διάρκεια της (αυτο)εξορίας του στην Ελβετία, φαίνονται και οι πρώτες κρίσεις στο γάμο του, πράγμα το οποίο συζητάει η Ντόρα με τον στενό φίλο του ζευγαριού, Γκέρσομ Σόλεμ, σε αλληλογραφία των δυο τους, αλλά και σε επισκέψεις του Σόλεμ στο σπίτι τους. Παρά ταύτα και οι δυο συμφωνούσαν πως έπρεπε να προστατέψουν τον Μπένγιαμιν, αφού ήξεραν ότι παρά τον ιδιόρρυθμο χαρακτήρα του ήταν διάνοια και τα γραπτά του, που δεν τα δημοσίευε εκείνη την περίοδο λόγω της στάσης που κρατούσε απέναντι στον πόλεμο, έπρεπε να γίνουν κτήμα της κοινωνίας, αφού έβλεπαν στο πρόσωπό του έναν από τους σημαντικότερους φιλοσόφους της γενιάς του.⁴⁶

Το 1920 επιστρέφει στη μεταπολεμική Γερμανία, όπου η κατάσταση οικονομικά είναι δύσκολη. Ο Μπένγιαμιν έρχεται σε κόντρα με τους γονείς του και κυρίως με τον πατέρα του, ο οποίος απαιτούσε από τον γιο του να βρει μια «σωστή» δουλειά και να βγάζει τα προς το ζην. Ο Μπένγιαμιν ωστόσο ήθελε να αφοσιωθεί στην ακαδημαϊκή του σταδιοδρομία, πράγμα που δεν το κατάφερε, αφού η κρίση στη Γερμανία, όπως και η προτροπή από το πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης να αποσύρει την εργασία για την

⁴⁴ Howard Eiland- Michael W. Jennings, *Walter Benjamin- A Critical Life*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge and London, 2014, σελ. 35-36

⁴⁵ Μόμμε Μπρόντερσεν, ό. π., σελ. 22-24

υψηλότητα του σχετικά με την «Καταγωγή του γερμανικού δράματος», τον οδηγούν στο να προσπαθήσει να επιβιώσει μέσω της συγγραφής. Αυτό βέβαια είχε ως αποτέλεσμα να γίνει πάλι γνωστός στους πολιτιστικούς και φιλοσοφικούς κύκλους της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, με τις γνωριμίες αυτές να δίνουν έμπνευση στον Μπένγιαμιν για τις μεταγενέστερες εργασίες του. Οι δεσμοί που αναπτύσσει αυτή την περίοδο με τον Τέοντορ Αντόρνο, τον Μαξ Χορκχάιμερ και κυρίως τον Μπέρτολτ Μπρέχτ, θα του δώσουν σημαντικά πνευματικά ερείσματα και μια σειρά σημαντικών φιλικών σχέσεων μέχρι το θάνατό του.⁴⁷ Το εύρος των γραπτών του Μπένγιαμιν στη δεκαετία του '20 μας δείχνει την πολυεπίπεδη διάσταση του έργου του. Από δοκίμια για τη λογοτεχνία και ποιήματα, μέχρι ημερολόγια και ραδιοφωνικά θεατρικά έργα. Ο Μπένγιαμιν αντιμετώπιζε με ιδιαίτερο τρόπο τόσο τη ζωή όσο και τις δουλειές που του ανέθεταν, αφού όπως χαρακτηριστικά είχε γράψει στον Σόλεμ *«Τα σημαντικότερα πράγματα πρέπει να αντιμετωπίζονται ριζοσπαστικά, ποτέ με συνέπεια»*, δείχνοντας έτσι την αντίφαση που υπήρχε από τους συγκαιρινούς του, που έβλεπαν στον Μπένγιαμιν έναν συγκροτημένο διανοούμενο με συγκεκριμένη στόχευση.⁴⁸ Ενώ ο γάμος του μπαίνει σε μια περίοδο παρατεταμένης κρίσης, λόγω των πολλών οικονομικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει το ζευγάρι, ο Μπένγιαμιν καταφέρνει να κάνει πολλά ταξίδια και να γνωρίσει έτσι πολλές ευρωπαϊκές χώρες.

2) Ο Flaneur Μπένγιαμιν:

2.1) Κάπρι, Λετονία, Παρίσι:

Το 1924, ο Μπένγιαμιν ταξιδεύει με ένα γκρουπ Γερμανών διανοούμενων στην Ιταλία και αμέσως μαγεύεται από αυτή. Μάλιστα στο Κάπρι, ο Μπένγιαμιν περιγράφει πως αυτή η περιοχή έχει μια *«θεραπευτική ιδιότητα»* πάνω του, ενώ έχει γίνει από τις αρχές του αιώνα ένας τόπος όπου το *«περιπλανώμενο πνευματικό προλεταριάτο»* όπως το αποκαλούσε, συναντιέται εκεί, αφού πολλοί Γερμανοί και μη καλλιτέχνες έχουν σπίτια στη περιοχή, όπως ο Γκράχαμ Γκριν, ο Μαξίμ Γκόργκι και ο Φρίντριχ Γκούντολφ. Εκεί γνωρίζει και ερωτεύεται τη Λετονή κομμουνίστρια Άσια Λάτσιν, η οποία του γνωρίζει τον μαρξισμό και τον σοβιετικό κομμουνισμό, αφού η ίδια ήταν στέλεχος του ΚΚΣΕ και δούλευε πάνω σε θεατρικά έργα με τον σύζυγο της Μπέρτραντ Ράιχ. Στο Κάπρι η Λάτσιν είχε βρεθεί για να αναρρώσει από μια πνευμονική λοίμωξη που την ταλαιπωρούσε. Ο Μπένγιαμιν επηρεάστηκε αρκετά από τη Λάτσιν και οι συζητήσεις τους περιστρέφονταν γύρω από τη σύγχρονη σοβιετική τέχνη, αλλά και το θέατρο και γενικά τους καλλιτέχνες. Ταυτόχρονα ο Μπένγιαμιν γνώρισε τη γαλλική κουλτούρα και ενθουσιάστηκε, ενώ η Λάτσιν με τις διασυνδέσεις που είχε στη Μόσχα τον βοήθησε με επιπρόσθετες πληροφορίες. Όλα αυτά αποτέλεσαν την πρώτη γνωριμία του Μπένγιαμιν με τη Σοβιετική

⁴⁷ Μόμε Μπρόντρεν, ό. π., σελ. 28-31

Ένωση, την οποία θα γνωρίσει λίγα χρόνια αργότερα από κοντά με το ταξίδι του στη Μόσχα.⁴⁹ Παρά ταύτα η διαμονή του στο Κάπρι είχε και τα αρνητικά της. Ο Μπένγκιαμιν δεν μπορούσε να συγκεντρωθεί και να γράψει καθώς τον ενοχλούσε ο θόρυβος τόσο ο πρωινός όσο και ο νυχτερινός. Μάλιστα μέσα στο καλοκαίρι υπέστη και μια δηλητηρίαση η οποία τον εμπόδισε ακόμη περισσότερο στη δουλειά του. Μαζί με την Λάτσις συνέγραψαν πάντως ένα κείμενο για τη Νάπολη, ένα από τα πιο καλά δουλεμένα έργα του Μπένγκιαμιν, όπου περιγράφουν τη ζωή εκεί, όπου από τη μια υπάρχει η ευχάριστη και πλούσια καθημερινότητα των αστών και μικροαστών κατοίκων της και από την άλλη η καθημερινότητα των φτωχών ανθρώπων, που επιβιώνουν όπως όπως σε συνδυασμό με τη βία της Καμόρα που κυριαρχεί στην περιοχή.⁵⁰ Σημειώνουν συγκεκριμένα, πως όποιος υφίσταται μια αδικία στη Νάπολη και θέλει να αποζημιωθεί για αυτή, δεν στρέφεται στην αστυνομία, αλλά στρέφεται σε έναν ενδιάμεσο είτε πολιτικό είτε άνθρωπο της εκκλησίας ή αυτοπροσώπως σε έναν «καμορίστα» (δηλαδή μέλος της Καμόρα) με τον οποίο συμφωνεί τη λύση στο πρόβλημά του και το ποσό που πρέπει να δώσει ως αποζημίωση στη τοπική μαφία. Θεωρούν δε, πως η μεταμόρφωση που προκάλεσε ο 19^{ος} αιώνας στην ικανοποίηση των υλικών αναγκών των φτωχών (κατοικία, ρουχισμός, διατροφή κλπ.) στη Νάπολη βρίσκουν την πλήρη διάψευσή τους.⁵¹

Το 1925 ο Μπένγκιαμιν βρίσκεται στο Βερολίνο πάλι και μετά από λίγο διάστημα καταφτάνει εκεί και η Λάτσις. Έτσι μπορούν να βρίσκονται συχνά και να συζητάνε για το θέατρο αλλά και για τον μαρξισμό. Η Λάτσις άλλωστε ζήτησε από τον Μπένγκιαμιν να την φέρει σε επαφή με τον μικρότερο αδερφό του Γκέοργκ, ο οποίος ήταν μέλος του κομμουνιστικού κόμματος. Στη Γερμανία, ο Μπένγκιαμιν δυσκολευόταν ακόμη οικονομικά, αφού οι μόνες δουλειές που έκανε ήταν επιμέλειες και μεταφράσεις έργων, που δεν του απέφεραν πολλά κέρδη, τόσο οικονομικά όσο και πνευματικά.⁵² Το μόνο το οποίο βοηθούσε τον Μπένγκιαμιν να ξεφύγει από το αδιέξοδο ήταν τα ταξίδια. Έτσι άρχισε να γυρνάει μέσα στη Γερμανία και να φτάσει μέχρι την Ισπανία, όπου εντυπωσιάστηκε με τη Βαρκελώνη, και να πάλι στην Ιταλία, αυτή τη φορά στη Πίζα. Στη συνέχεια επισκέφτηκε τη Ρίγα, στη Λετονία, όπου ήθελε να κάνει έκπληξη στη Λάτσις. Εκείνη όμως δεν ενθουσιάστηκε με την άφιξη του, αφού εκείνη την περίοδο ετοιμάζε ένα θεατρικό έργο και βρισκόταν σε δυσμένεια από τη Λετονική κυβέρνηση για τις ιδέες της. Ο Μπένγκιαμιν, παρά την ψυχρή υποδοχή, ήταν ευχαριστημένος και μόνο που μπορούσε να την βλέπει στις πρόβες και στις παραστάσεις. Τελικά επέστρεψε στη Γερμανία και αποφάσισε να περάσει περισσότερο χρόνο με την οικογένειά του και κυρίως με τον γιο του.⁵³ Ο καιρός του στο Βερολίνο δεν περνούσε ευχάριστα, καθώς πέρα από το

⁴⁹ Howard Eiland- Michael W. Jennings, ό. π., σελ. 200-205

⁵⁰ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 209-211

⁵¹ Walter Benjamin- Asja Lacis, *Νάπολη*, μτφρ. Παναγιώτης Καλαμαράς, Παρέγκλισις, Αθήνα, 2023, σελ. 6 και 12

⁵² Howard Eiland- Michael W. Jennings, ό. π., σελ. 238

πνευματικό τέλμα που είχε βρεθεί, η συνδιαλλαγή του με την οικογένειά του σε καθημερινό επίπεδο τον είχε κάνει πιο νευρικό και αδιάλλακτο. Από αυτό το τέλμα βγήκε πάλι με ένα ταξίδι του στη Γαλλία και το Παρίσι αυτή τη φορά, που ήταν προσκεκλημένος ενός φιλικού του ζευγαριού. Ο Μπένγιαμιν αρνήθηκε να μείνει στο σπίτι τους και προτίμησε τη μοναξιά του ξενοδοχείου. Στο Παρίσι επιδόθηκε σε περιπάτους και σε επισκέψεις σε μουσεία, σε βιβλιοπωλεία και στις εργατικές συνοικίες. Ταυτόχρονα βρισκόταν και με τη Γιούλα Κον, μια παλιά εξωσυζυγική του σχέση, η οποία ακόμη τον έλκυε. Στο Παρίσι βρήκε πάλι την όρεξη για δημιουργική δουλειά, αφού οι περιπλανήσεις του σε χώρους όπου σύχναζαν Γάλλοι καλλιτέχνες και διανοούμενοι, αλλά και σε χώρους λαϊκής κουλτούρας του Παρισιού με χορούς και εκδιδόμενες γυναίκες, τον αναζωογόνησαν.⁵⁴ Παρόλο που μπήκε σε πολλούς κύκλους διανοούμενων, ο Μπένγιαμιν προτιμούσε να παραμένει στο περιθώριο και να παρατηρεί τις συζητήσεις αλλά και τις εξελίξεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Δεν είναι τυχαίο που αρχίζει σιγά σιγά να πολιτικοποιείται πιο έντονα και μάλιστα στην αλληλογραφία του με τον Σόλεμ εκφράζει την πεποίθηση του πως παρόλο που ο *«στόχος του κομμουνισμού είναι ανύπαρκτος και αδύνατος, παρά ταύτα η δράση των κομμουνιστών είναι ουσιαστική, γιατί προσπαθεί να αλλάξει ριζικά τα πράγματα στο πολιτικό σκηνικό»*.⁵⁵ Τον Ιούλιο του 1926 ο Μπένγιαμιν γύρισε εσπευσμένα στο Βερολίνο, καθώς ο πατέρας του πέθανε. Παρόλο που το κλίμα μεταξύ τους στο παρελθόν ήταν τεταμένο λόγω του τρόπου με τον οποίο είχε επιλέξει να ζει ο Βάλτερ, η σχέση τους χαρακτηριζόταν από αγάπη και κατανόηση. Ο Μπένγιαμιν επέστρεψε πάλι στο Παρίσι, αλλά η ψυχική του υγεία είχε κλονιστεί σε μεγάλο βαθμό. Μάλιστα ο κοντινός του φίλος Ερνστ Μπλοχ έκανε λόγο σε αλληλογραφία με τους οικείους του Μπένγιαμιν, για αυτοκτονικές τάσεις από πλευράς του Βάλτερ, ο οποίος είχε υποστεί ένα βαρύ νευρικό κλονισμό. Παρά την κατάθλιψη, ο Μπένγιαμιν συνέχιζε τους περιπάτους και τις κουβέντες με τους πιο στενούς του φίλους. Τον Σεπτέμβρη ταξιδεύει στη Μασσαλία με σκοπό να καλυτερέψει η κατάσταση της υγείας του. Στην αλληλογραφία του με τον Σόλεμ αν και γράφει πως αισθάνεται λίγο καλύτερα, αμφιβάλλει για τις προοπτικές ανάρρωσής του γενικά. Στη Μασσαλία προσπαθεί να γράψει ένα νέο πορτραίτο πόλης, όπως είχε κάνει με τη Νάπολη, ωστόσο δεν θα το ολοκληρώσει πριν το 1929.⁵⁶ Τον Οκτώβρη επιστρέφει στο Βερολίνο, αλλά εξακολουθεί να ταλαιπωρείται από νευρικές διαταραχές. Παρόλο που προσπαθεί να συνεχίσει το συγγραφικό του έργο, ταλαιπωρείται αρκετά και τελικά αυτό που τον ενεργοποιεί πάλι είναι ένα νέο που φτάνει σχετικά με την κατάσταση υγείας της Λάτσης, η οποία νοσηλεύεται στη Μόσχα με ψυχολογική ή νευρολογική διαταραχή (αυτό παραμένει

⁵⁴ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 251-252

⁵⁵ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 260

ασαφές) και έτσι τον Δεκέμβρη παίρνει την απόφαση να ταξιδέψει εκεί, έτσι ώστε να είναι στο πλευρό της.

2.2) Μόσχα:

Ο Μπένγιαμιν φτάνει στη Μόσχα στις 6 Δεκεμβρίου 1926. Τις πρώτες μέρες, αυτός που τον ξεναγούσε στη σοβιετική πρωτεύουσα και τον εισήγαγε στα του σοβιετικού θεάτρου και στη σύγχρονη σοβιετική καλλιτεχνική σκηνή, ήταν ο Ράιχ, ο σύζυγος της Λάτσης. Οι περιπάτοί τους στους δρόμους της Μόσχας, αποτυπώθηκαν με μοναδικό τρόπο στο ημερολόγιο που κρατούσε ο Μπένγιαμιν. Οι αφηγήσεις του Ράιχ τον καθηλώνουν, αφού του διηγείται την καθημερινότητα των ανθρώπων στη Μόσχα, την προσαρμογή που έπρεπε να κάνει στα έργα του ο Στανισλάφσκι, η οποία απορρίφθηκε από την επιτροπή λογοκρισίας και τελικά ο δημιουργός απευθύνθηκε απευθείας στον Στάλιν, όπου και εν τέλει πήρε την άδεια για να ανέβει το έργο του. Τον ίδιο τον Ράιχ δε, τον απασχολούσε το γεγονός πως το κόμμα είχε κάνει μεταστροφή το τελευταίο διάστημα στο ζήτημα του πολιτισμού, με αποτέλεσμα οι μεν πολιτιστικές δραστηριότητες να τίθενται στο περιθώριο και ο Ράιχ να έχει ενδοιασμούς σχετικά με την ένταξή του στο κόμμα.⁵⁷ Μετά από λίγες μέρες, η Λάτσης αισθανόταν καλύτερα, οπότε τώρα συνόδευε τον Μπένγιαμιν στους περιπάτους του. Ο Μπένγιαμιν, βρισκόταν όπως είδαμε σε μια κρίσιμη κατάσταση με την υγεία του και δεν μπορούσε να δουλέψει όπως ήθελε. Στράφηκε λοιπόν όπως και άλλοι Γερμανοί διανοούμενοι προς τη Ρωσία, αφού εκεί έβλεπε ένα συγκλονιστικό πείραμα «προλεταριακής διακυβέρνησης», όπου οι ζωές των εργατών, των διανοούμενων και των υπόλοιπων κοινωνικών ομάδων διαρθρώνονταν σύμφωνα με έναν νέο ρυθμό συλλογικής συνύπαρξης.⁵⁸

Ο Μπένγιαμιν το διάστημα που έμεινε στη Μόσχα, έγινε μάρτυρας της αλλαγής που επιχειρούσε το κόμμα σε πολλά επίπεδα και έπληττε έτσι και τον πολιτισμό. Ο Ράιχ, ο οποίος στο εν τω μεταξύ είχε περάσει ένα καρδιακό επεισόδιο, συζητάει με τον Μπένγιαμιν και εκφράζει την απογοήτευσή του για τον Πλεχάνοφ και για τον τρόπο με τον οποίο προσπαθεί το κόμμα να στήσει το θέατρο και γενικά πως προσπαθούσε να επιβάλλει, όλη η πνευματική ζωή της χώρας να γυρνάει γύρω από την εθνική πολιτική γραμμή του σταλινισμού.⁵⁹ Ο Μπένγιαμιν εκείνο τον Δεκέμβρη, καταπιάστηκε με μετάφραση και άρθρα τα οποία είχε αφήσει ημιτελή. Θεωρούσε ατόπημα του να μην έχει μάθει καλύτερα τα ρωσικά, αφού δυσκολευόταν αρκετά στις κουβέντες του, αλλά είχε υποσχεθεί στον εαυτό του να τα βελτιώσει όταν θα ξαναερχόταν στη Μόσχα, γιατί ήθελε να ασχοληθεί περισσότερο με τα φιλολογικές και οικονομικές δραστηριότητες της περιοχής. Πήγαινε συνέχεια στο θέατρο και μαγευόταν από τις παραστάσεις, ενώ και η

⁵⁷ Βάλτερ Μπένγιαμιν, *Ημερολόγιο Μόσχας*, μτφρ. Έμη Βαϊκούση, Καστανιώτης, Αθήνα, 2021, σελ. 20-22

⁵⁸ Howard Eiland- Michael W. Jennings, ό. π., σελ. 270

διάθεση του ανέβαινε όταν μάθαινε πως η υγεία της Λάτσης βελτιωνόταν και σύντομα θα έφευγε από το σανατόριο. Αυτό που τον απασχολούσε στις συζητήσεις του με τον Ράιχ ήταν αφενός η «καταστροφή της γλώσσας», μιας τάσης που είχε κάνει την εμφάνιση της στη σύγχρονη ρωσική λογοτεχνία και σχετιζόταν με την ανάδειξη του στοιχείου της έκφρασης σε κάτι το απόλυτο στα κείμενα, όπως και με την ασύνειδη επιμέλεια του στοιχείου της επικοινωνίας στη γλώσσα (πράγμα που προβλημάτιζε τον Μπένγιαμιν ως συγγραφέα και για τα δικά του κείμενα) και αφετέρου το γεγονός πως σκεφτόταν να γράψει ένα πορτραίτο πόλης για τη Μόσχα, για να μιλήσει για την καθημερινότητά της, όπως αυτός τη βίωνε.⁶⁰

Παρά την αμφιθυμία που του προξενούσε το κόμμα στα ζητήματα του πολιτισμού και το πως ήθελε να είναι παρών στην καθημερινότητα των ανθρώπων, η εμπειρία του Μπένγιαμιν από τη Μόσχα ήταν πλούσια και πολυποίκιλη. Όπως και στις άλλες πόλεις που είχε επισκεφθεί ή ζούσε, οι περίπατοι που έκανε τον έφεραν σε επαφή με όλες τις ομάδες ανθρώπων (ζητιάνους, άστεγους, πλανόδιους πωλητές κλπ.). Τα ιδιαίτερα ρούχα των ανθρώπων και η «ασιατική» αίσθηση του χρόνου, όπως και τα τραμ και τα έλκηθρα του έκαναν ιδιαίτερη εντύπωση, πράγμα που αποτυπώθηκε στο ημερολόγιο του.⁶¹ Μια από τις σημαντικότερες εμπειρίες που αποκόμισε ο Μπένγιαμιν στη Μόσχα, ήταν η επαφή του με τον κινηματογράφο, που τον επηρέασε και στα γραπτά του το επόμενο διάστημα. Στον κινηματογράφο ο Μπένγιαμιν έβλεπε ένα ισχυρό μέσο που εξετάζει την καθημερινότητα των ανθρώπων και την κοινωνία, με τα προβλήματα της και τις ερωτήσεις που τίθενται για την επιβίωσή της. Ο Μπένγιαμιν θεωρεί πως ο κινηματογράφος, που δεν θα είναι αυστηρά μια μορφή πολιτικής γραμμής, όπως συνέβαινε εκείνη την περίοδο στη Σοβιετική Ένωση, θα εξελιχτεί σε ένα πραγματικό κριτικό και αγωνιστικό μέσο με εκπαιδευτική διάσταση για τον κόσμο.⁶² Στις τελευταίες του ημέρες παραμονής στη Μόσχα, που θα καταγράψει στο ημερολόγιο του, με την επιστροφή του στο Βερολίνο, θα διακρίνει την θλιβερή διαφορά της χώρας του με τη Ρωσία. Η πνευματική ατμόσφαιρα που επικρατεί στη σοβιετική πρωτεύουσα, σύμφωνα με τον Μπένγιαμιν, δεν έχει τη μελαγχολία που επικρατεί στις ευρωπαϊκές πόλεις. Μιλάει με μοναδικό τρόπο για τους Ρώσους διανοούμενους, οι οποίοι ήταν πρωτοπόροι τόσο στη διάρκεια της επανάστασης των μπολσεβίκων, όσο και τώρα που παρά τη λογοκρισία, τα έργα τους διακρίνονται από μια πνευματική και αισθητική πρωτοπορία, που δεν υπάρχει στους ευρωπαίους.⁶³ Το ταξίδι στη Μόσχα αποτέλεσε σταθμό για την πνευματική εξέλιξη του Μπένγιαμιν και θα φανεί στα γραπτά του, αφού θα επηρεαστεί πολύ από τον μαρξισμό και τον υλισμό και έτσι θα δώσει μια πιο πολιτική χροιά στα κείμενά του. Τα ταξίδια αποτέλεσαν, όπως θα δούμε και παρακάτω, βασικό συστατικό στοιχείο για την

⁶⁰ Στο ίδιο, ό. π., σελ 70-76

⁶¹ Howard Eiland- Michael W. Jennings, ό. π., σελ. 274

⁶² Στο ίδιο, ό. π., σελ. 275-277

προσωπικότητα του Μπένγιαμιν. Μέσω των ταξιδιών, ο διανοούμενος Μπένγιαμιν ήθελε να βγει από τον εαυτό του, δηλαδή να χαρεί που είναι τόσο πολυποίκιλος, να παρατηρήσει την ίδια του τη δράση και να ακολουθήσει τη σκέψη του στα διάφορα στάδιά της. Ήθελε να ξαναβρεί τον εαυτό του μέσω των ταξιδιών και να στοχαστεί πάνω σε αυτά που τον βασάνιζαν στην προσωπική του ζωή αλλά και στα όσα έβλεπε να εξελίσσονται γύρω του. Ήθελε να ανοιχτεί σε άλλους ορίζοντες, να γνωρίσει καινούργιους τόπους, να εγκαταλείψει τις συνήθειες του στο Βερολίνο, και να δώσει ερωτήματα σε πεποιθήσεις που δεν διαψεύδονταν από κανέναν. Ως ένας άνθρωπος που λάτρευε τα ταξίδια, ο Μπένγιαμιν βρισκόταν στο κέντρο μιας ρηχής περιοχής, η παραμονή στην οποία ήταν άβολη, η τύχη του ελάχιστα με το μέρος του και ο «κίνδυνος» της σύμβασης για έναν διανοούμενο ορατός σε κάθε του μετακίνηση. Όμως από την εμπειρία του αυτή μπόρεσε να προκύψει μια σκέψη αποκλίνουσα, ενοχλητική για κάποιους κύκλους ανθρώπων αλλά ταυτόχρονα και ριζοσπαστική για την εποχή της.⁶⁴

2.3) Παρίσι:

Με την επιστροφή του, αρχές Φλεβάρη, στο Βερολίνο, θα καταπιαστεί με γραπτά πάνω στη ρωσική λογοτεχνία, όπως και με το άρθρο του για τον Γκαίτε, που το ετοίμαζε για να συμπεριληφθεί στη Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια. Ταυτόχρονα τον Μάρτιο έκανε και τις πρώτες του εκπομπές στο ραδιόφωνο, αν και μετά το 1929 θα γίνει τακτικός ραδιοφωνικός σχολιαστής. Αφού πέρασε κάποιο διάστημα ήσυχο με την οικογένειά του και ασχολούνταν με πολλές δουλειές, η ανάγκη του για ταξίδι τον έστειλε πάλι στο Παρίσι, που τόσο αγαπούσε. Μάλιστα ενώ είχε προγραμματίσει να παραμείνει περίπου τρεις μήνες στη Γαλλία, τελικά έμεινε οκτώ, αφού επισκέφτηκε και άλλα μέρη (Κυανή Ακτή, Λίγηρας).⁶⁵ Στη διάρκεια της παραμονής του στο Παρίσι, τον επισκέφτηκε ο Σόλεμ, με τον οποίο είχαν τέσσερα χρόνια να συναντηθούν από κοντά, ενώ το καλοκαίρι ήρθε και η Ντόρα μαζί με τον γιο τους και ο Μπένγιαμιν τους ξενάγησε στη πόλη. Το πάθος του Μπένγιαμιν για τον τζόγο, του απέφερε εκείνη την περίοδο αρκετά κέρδη και έτσι αποφάσισε να πάει διακοπές στη Κορσική μόνος του. Ο Μπένγιαμιν σκόπευε να μείνει στη Γαλλία και να «εδραιώσει» τη θέση του στους εκεί φιλοσοφικούς κύκλους, αφού στη Γερμανία αισθανόταν αποξενωμένος.⁶⁶ Ο Μπένγιαμιν δούλεψε πάνω σε κείμενα και δοκίμια για προσωπικότητες της Γερμανίας. Το Παρίσι είχε γίνει δεύτερη φύση για τον Μπένγιαμιν και με τον Σόλεμ, τη σύζυγό του και άλλους φίλους, βρίσκονταν συνέχεια και έκαναν συζητήσεις για την πολιτική, τον μαρξισμό και τον διαλεκτικό υλισμό. Ο Σόλεμ, είχε αποφασίσει να μεταναστεύσει στη Παλαιστίνη και τότε έκανε μια πρόταση στον Μπένγιαμιν να έρθει ως καθηγητής Γαλλικής και Γερμανικής Λογοτεχνίας στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ. Ο Μπένγιαμιν εκείνη τη στιγμή

⁶⁴ Nicole Lapierre, *Ας σκεφθούμε αλλού*, μτφρ. Νίκος Σταμπάκης, Κατάρτι, Αθήνα, 2007, σελ. 14-22

⁶⁵ Howard Eiland- Michael W. Jennings, *ό. π.*, σελ. 277-279

ενθουσιάστηκε με αυτή την προοπτική και διαβεβαίωσε τον Σόλεμ, πως θα ξεκινούσε άμεσα μαθήματα εβραϊκών.⁶⁷

Ο Μπένγιαμιν, άρχισε να γράφει ένα έργο για τις στοές του Παρισίου και θεωρούσε πως μέσα στους επόμενους μήνες θα το τελείωνε. Τελικά αυτό το έργο αποδείχτηκε το *magnum opus* του και θα μείνει ημιτελές, ενώ μόνο μετά το θάνατό του θα δημοσιευτεί ένας τόμος με τις σημειώσεις που κρατούσε για χρόνια από το 1927 μέχρι το 1940. Αυτό το έργο είναι που θα αποτελέσει μια τεράστια πνευματική πηγή για τα επόμενα χρόνια. Τον Οκτώβρη ο Μπένγιαμιν θα επιστρέψει στο Βερολίνο και εκεί θα ασχοληθεί με δοκίμια πάνω στον Φλομπέρ και κυρίως στο Φραντς Κάφκα, του οποίου τα έργα (ειδικά η «*Δίκη*») θα τον συγκλονίσουν, αφού όπως έγραψε ο Κάφκα παραβάλλει μια κωμική κατάσταση για την παρακμή και τη λήθη της παράδοσης.⁶⁸ Ο Μπένγιαμιν συζητούσε για τις εμπειρίες του στη Μόσχα με τον Χέσσελ και τον αδερφό του Γκέοργκ, ο οποίος είχε εξελιχθεί σε σημαίνων στέλεχος στο Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας και πόσο αυτές τον επηρέασαν στο έργο του. Στα τέλη του 1927 ο Μπένγιαμιν συμφώνησε να συμμετάσχει σε ένα πείραμα που περιλάμβανε τη μέθη από ναρκωτικά και κυρίως το χασίς. Ο Μπένγιαμιν πειραματίστηκε αρκετά με τα ναρκωτικά στη διάρκεια της ζωής του, αφού θεωρούσε πως μέσα από τη χρήση ουσιών, μπορούσαν να επιτευχθούν οι επαναστατικές αφυπνίσεις των ανθρώπων που ήταν σε νάρκη λόγω της καθημερινότητας.⁶⁹ Στις αρχές του 1928 η πνευματική δραστηριότητα του Μπένγιαμιν γνωρίζει μια άνθηση, αφού δημοσιεύονται δυο βιβλία του (*Μονόδρομος* και *Καταγωγή του Γερμανικού δράματος*) τα οποία λαμβάνουν διθυραμβικές κριτικές στις εφημερίδες και τα περιοδικά σε όλο τον κόσμο. Ήρθε σε επαφή με πολλές προσωπικότητες από τον καλλιτεχνικό, δημοσιογραφικό και πολιτικό χώρο, ενώ ιδιαίτερη ήταν η σχέση που ανέπτυξε με τον Ούγκο φον Χόφμανσταλ (Αυστριακός συγγραφέας και δραματουργός), ο οποίος του άσκησε κριτική για τα έργα του, πράγμα που στεναχώρησε τον Μπένγιαμιν ο οποίος τον θαύμαζε και μάλιστα του είχε αφιερώσει ένα από τα βιβλία του, λέγοντας του πως αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τη συγγραφή του και περιέγραψε σε μια επιστολή του στον Σόλεμ πως υπήρχαν στιγμές κατά τη διάρκεια των συζητήσεων τους, όπου ο Χόφμανσταλ «*έβλεπε τον εαυτό του παρεξηγημένο από όλους τους υπόλοιπους*». Επίσης έγινε στενότερη η σχέση του με τον Αντόρνο, έναν από τους πιο βασικούς συνομιλητές του μέχρι το τέλος της ζωής του. Γνώρισε και τη μετέπειτα σύζυγο του Αντόρνο, Γκρέτελ Κάρπους, η οποία τον βοήθησε σημαντικά και συστηματικά μετά τη φυγή του από το Βερολίνο το 1933. Από την άλλη μεριά, ενώ ο Σόλεμ τον περίμενε στην Ιερουσαλήμ, ο Μπένγιαμιν πατούσε πάνω σε διάφορες δικαιολογίες τόσο με την οικονομική του κατάσταση, παρόλο που είχε λάβει μια υποτροφία από το πανεπιστήμιο για να κάνει

⁶⁷ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 283- 284

⁶⁸ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 293-294

μαθήματα εβραϊκών, όσο και με τη κρίση που περνούσε ο γάμος του με τη Ντόρα. Η αλήθεια είναι πάντως, πως ο Μπένγιαμιν εκείνη την περίοδο ήταν περιζήτητος από τους εκδοτικούς οίκους, αφού αρκετοί ήταν αυτοί, που τον ήθελαν να δουλέψει για λογαριασμό τους.⁷⁰ Ο Μπένγιαμιν άρχισε να γίνεται πιο επιλεκτικός στο υλικό πάνω στο οποίο δούλευε αυτή την περίοδο και προσπαθούσε να επικεντρωθεί πάνω στο έργο του για τις στοές. Παρόλο που ήταν ανήσυχος για το πως θα εξελιχθεί το έργο και είχε επιβαρυνθεί αρκετά με το γράψιμο, έβρισκε χρόνο να παρευρίσκεται σε διάφορες εκδηλώσεις στον πνευματικό κόσμο του Βερολίνου. Πέρα από το έργο του για τις στοές, ο Μπένγιαμιν θα ασχοληθεί και με τους υπερρεαλιστές αυτή την περίοδο, επηρεασμένος από την επαφή που είχε μαζί τους κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Παρίσι. Μπορούμε να πούμε με ασφάλεια, ότι μετά την επιστροφή του από τη Μόσχα, ο Μπένγιαμιν με τη πολιτική στροφή που έκανε στα γραπτά του, θεωρούνταν εκείνη την εποχή ο πιο σημαντικός Γερμανός κριτικός του πολιτισμού.⁷¹

Το 1929 είναι το έτος, όπου φαίνεται η μαρξιστική στροφή στο έργο του Μπένγιαμιν, σύμφωνα με τον Σόλεμ. Εκείνη την περίοδο ο Μπένγιαμιν ουσιαστικά μένει μαζί με την Λάτσις, η οποία είχε φτάσει στο Βερολίνο τοποθετημένη στη πρεσβεία της ΕΣΣΔ στη χώρα, για να εργαστεί ως εμπορικός αντιπρόσωπος του σοβιετικού κινηματογράφου.⁷² Οι μεγαλύτερες επιρροές βέβαια για αυτή του τη στροφή ήταν αναμφίβολα οι σχέσεις που είχε αναπτύξει με τον Αντόρνο, τον Χορκχάιμερ και κυρίως τον Μπρέχτ. Σύμφωνα με την Άρεντ, η φιλία που αναπτύχθηκε μεταξύ Μπένγιαμιν και Μπρέχτ ήταν κάτι το μοναδικό, αφού ο μεγαλύτερος εν ζωή Γερμανός ποιητής συναντήθηκε με τον σπουδαιότερο κριτικό λογοτεχνίας εκείνης της εποχής, πράγμα το οποίο ήταν από τα σπουδαιότερα δώρα που θα μπορούσαν να τύχουν στον Μπένγιαμιν για την εξέλιξη της σκέψης του, ασχέτως αν αρκετοί φίλοι του (Σόλεμ, Αντόρνο) θεωρούσαν την επιρροή του Μπρέχτ «καταστροφική».⁷³ Το ίδιο έτος αρχίζει και η ενασχόληση του πιο επαγγελματικά με το ραδιόφωνο, αφού μέχρι το 1932, θα κάνει πάνω από 80 εκπομπές με μεγάλη γκάμα θεμάτων, σε ραδιόφωνα στη Φρανκφούρτη και στο Βερολίνο.⁷⁴ Το 1930, ο Μπένγιαμιν θα χωρίσει τελικά από την Ντόρα και σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση που ξεσπάει (και) στη Γερμανία θα έρθει σε δύσκολη οικονομική θέση. Παρόλο λοιπόν, που ενώ παραμένει ένα από τα σημαντικότερα μέλη της διανοητικής κοινότητας της χώρας και ο κύκλος συζητήσεων που είχε δημιουργήσει για το έργο του με τη Λάτσις, τον Αντόρνο, την Κάρπους και άλλους (οι συναντήσεις και οι συζητήσεις των οποίων θεωρήθηκαν ως ο πρόδρομος σκέψης της σχολής της Φρανκφούρτης), η υγεία του έχει κλονιστεί για άλλη μια φορά. Και πάλι, μέσω των ταξιδιών προσπαθεί να βρει το φάρμακο το οποίο θα τον

⁷⁰ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 299-302

⁷¹ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 305-310 και 313

⁷² Στο ίδιο, ό. π., σελ. 320

⁷³ Hannah Arendt, *Άνθρωποι σε χρόνους ζοφερούς*, μτφρ. Δημήτρης Ψυχογιός, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2021, σελ. 261-262

⁷⁴ Howard Eiland- Michael W. Jennings, *Ο. π.*, σελ. 331

ανανεώσει σωματικά και πνευματικά, με το Παρίσι να αποτελεί ξανά τον τόπο όπου θα επισκεφθεί σε πρώτη φάση. Εκεί ο Μπένγιαμιν, σε μια επιστολή του στον Σόλεμ, λέει πως ενώ έχει αναδειχθεί σε κορυφαίο κριτικό της γερμανικής λογοτεχνίας, θεωρεί πως αυτό δεν είναι επαρκές και πως θα προσπαθήσει τώρα να αφιερώσει όλο του την ενέργεια στην εργασία του για τις στοές του Παρισιού, έτσι ώστε να λάβει αναγνώριση και στην πνευματική ζωή της Γαλλίας.⁷⁵ Το 1930, είναι επίσης το έτος όπου ο Μπένγιαμιν, ουσιαστικά παίρνει τις αποστάσεις του από τον Σιωνισμό και στρέφεται προς την αριστερά, προσπαθώντας να εκδώσουν ένα περιοδικό από κοινού με τον Μπρέχτ, όπου θα είχε πολιτικό χαρακτήρα, και κριτικάροντας με πολύ σκληρό τρόπο τη στάση της γερμανικής αριστερής διανοήσεως των τελευταίων 15 ετών, σπάζοντας έτσι τη σιωπή που είχε κρατήσει στα φοιτητικά του χρόνια κατά την περίοδο του Α Παγκοσμίου Πολέμου.

Αυτά τα χρόνια μέχρι το 1932, χαρακτηρίζονται από μια περίοδο, κατά την οποία η αυτοκτονία περνούσε συνεχώς από το μυαλό του Μπένγιαμιν. Παρόλο που θεωρούσε πως ο χωρισμός του με τη Ντόρα θα τον βοηθούσε, αφού θα είχε το ελεύθερο πλέον να είναι ανοικτά μαζί με τη Λάτσης, ωστόσο φάνηκε πως η ρήξη συνολικά στη σχέση του με την μέχρι πρότινος σύζυγο του, του στέρησε τη μόνη αξιόπιστη πηγή σταθερότητας και υποστήριξης σε όλα τα επίπεδα.⁷⁶ Από τον Οκτώβρη του 1931, η κατάσταση στη Γερμανία άρχισε να γίνεται ακόμη πιο δύσκολη στην οικονομία και ήδη ο Μπένγιαμιν έχει αρχίσει να ανησυχεί για την άνοδο των Εθνικοσοσιαλιστών, αφού βλέπει να αποκτούν ερείσματα σε όλο και περισσότερα κομμάτια της κοινωνίας.

2.4) Ίμπιζα:

Τον Απρίλη του 1932 και ενώ όλα στη Γερμανία τον έχουν κάνει να αισθάνεται άβολα σε πολιτικό και προσωπικό επίπεδο, καταφέρνει και φεύγει πάλι, αυτή τη φορά προς την Ισπανία και την Ίμπιζα, μέσω ενός παλιού του φίλου από το πανεπιστήμιο. Στην Ίμπιζα ο Μπένγιαμιν ανακαλύπτει μια «εσωτερική γαλήνη» και μια ηρεμία, πολύ διαφορετική από αυτή που ανακάλυπτε στο Παρίσι ή στο Κάπρι. Ο Μπένγιαμιν έβλεπε στην Ίμπιζα ένα τοπίο, που δεν το είχε ακόμα καταλάβει ο σύγχρονος τρόπος ζωής, ενώ παράλληλα πέρα από το φιλικό ζεύγος που τον φιλοξενούσε, ο ίδιος δεν είχε σχεδόν καθόλου επαφές με τους υπόλοιπους κατοίκους της περιοχής που έμενε.⁷⁷ Τα νέα που έφταναν στο μεταξύ από τη Γερμανία ήταν δυσάρεστα, αφού το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα είχε κερδίσει τις τοπικές εκλογές σε διάφορες περιφέρειες της Γερμανίας και ο Μπένγιαμιν, παρόλο που ανησυχούσε για την τύχη των γραπτών του και των αρχείων του, δεν ήθελε να γυρίσει αμέσως στο Βερολίνο, από φόβο για το τι θα του συνέβαινε, αφού είχαν αρχίσει ήδη οι πρώτες συγκρούσεις με τους σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές σε συγκεντρώσεις εκεί. Τον Ιούλιο τα πράγματα χειροτέρεψαν αφού τον ενημέρωσαν πως έπρεπε να

⁷⁵ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 337

⁷⁶ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 357

εγκαταλείπει το σπίτι του στο Βερολίνο και έτσι οι σκέψεις για αυτοκτονία ήρθαν πάλι στο νου του, με τον Μπένγιαμιν να γράφει τη διαθήκη του και τέσσερα γράμματα προς κάποιους κοντινούς του ανθρώπους εξηγώντας τους την πνευματική του κατάσταση.⁷⁸ Αφότου έφυγε από την Ίμπιζα και ύστερα από ένα ταξίδι στην Ιταλία, ο Μπένγιαμιν στα τέλη Οκτώβρη του 1932 επέστρεψε στο Βερολίνο.

3) Η ζωή στην εξορία, Γαλλία:

«Με τέτοιον αέρα εδώ δεν μπορείς πια ούτε να αναπνεύσεις. Μια κατάσταση που δεν έχει σημασία, αφού κάποιος στραγγαλίζεται έτσι και αλλιώς. Και αυτό δεν έχει να κάνει μόνο με το οικονομικό σκέλος, αφού ακόμη και οι ευκαιρίες εργασίας που μου προσέφερε το ραδιόφωνο, θα εξαφανιστούν σιγά σιγά...».⁷⁹ Με αυτά τα λόγια ο Μπένγιαμιν περιέγραφε στις 28 Φλεβάρη 1933 στον Σόλεμ την κατάσταση που επικρατούσε στη Γερμανία, μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία. Λόγω αυτής της κατάστασης λοιπόν, ο Μπένγιαμιν στα μέσα Μάρτη κατέφυγε στην εξορία με αρχικό σταθμό το Παρίσι. Φτάνοντας εκεί, εγκαταστάθηκε στο ξενοδοχείο Ίστρια, όπου έγραψε στον Σόλεμ πως η μεγαλύτερη ανησυχία του ήταν η Ντόρα και ο γιος τους που ήταν ακόμη στο Βερολίνο. Ενώ ο Μπένγιαμιν τους πρότεινε να πάνε στον αδερφό της Βίκτορ στη Παλαιστίνη, τελικά η Ντόρα πήγε στο Σαν Ρέμο στην Ιταλία, όπου άρχισε να διαχειρίζεται μια πανσιόν και μάλιστα κάλεσε τον Μπένγιαμιν εκεί για να τον φιλοξενήσει.⁸⁰

Στο Παρίσι έμεινε για δυο περίπου εβδομάδες, αφού μετά κατέφυγε και πάλι στην Ίμπιζα. Εκεί πέρα βρήκε και άλλους μετανάστες που είχαν έρθει από τη Γερμανία, όμως δεν ήθελε να έρθει σε επαφή μαζί τους, αφού ήθελε την ησυχία του για να μπορέσει να επεξεργαστεί την νέα κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η ζωή του. Για τον Μπένγιαμιν ήταν κάτι παραπάνω από εμφανές πως η τωρινή του εξορία δεν είχε καμία σχέση με την αυτοεξορία του στην Ελβετία ή στο Κάπρι κάποια χρόνια νωρίτερα, αφού ο ίδιος δεν έτρεφε πια καμία αυταπάτη τόσο για το μέλλον το δικό του όσο και για αυτό της Γερμανίας. Δεν συμμερίστηκε ποτέ την άποψη άλλων διανοούμενων της χώρας του, πως ο εθνικοσοσιαλισμός θα ήταν μια βραχύβια περίοδος στην πολιτική ζωή της χώρας του. Αντιλήφθηκε πως η τωρινή του εξορία θα ήταν οριστική, πράγμα που αντικατοπτρίζεται στα γραπτά του και στις επιστολές του με τον Σόλεμ.⁸¹ Είναι χαρακτηριστικό πως τον Μάη γράφει στον Σόλεμ, πως δεν έχει νόημα να κάνει προσπάθειες για να ανακτήσει το διαβατήριό του, αφού πέρα από την έλλειψη χρημάτων, τα νέα που έρχονται από τη Γερμανία δεν είναι καθόλου ενθαρρυντικά για τους Εβραίους που ζουν εκεί και πως

⁷⁸ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 378

⁷⁹ Gershom Scholem (επιμ.), *The correspondence of Walter Benjamin and Gershom Scholem 1932-1940*, μτφρ. Gary Smith- Andre Lefevere, Schocken Books, New York, 1989, σελ. 27

⁸⁰ Howard Eiland- Michael W. Jennings, ό. π., σελ. 395

⁸¹ Walter Benjamin..., ό. π., σελ. 50-51

αισθάνεται τυχερός μέσα στην ατυχία του, που βρίσκεται σε ένα απομονωμένο μέρος όπως η Ίμπιζα, όπου μπορεί να ζει με παραπάνω αξιοπρέπεια.⁸²

Τα πρώτα γραπτά του Μπένγιαμιν μετά τη φυγή του από τη Γερμανία, είναι αφιερωμένα σε μεγάλους Γερμανούς συγγραφείς και καλλιτέχνες (Γκαίτε, Σίλερ, Κάφκα κλπ.), αφού θέλει να διαχωρίσει την παράδοση που αυτοί οι άνθρωποι υπηρετούσαν, που είχε να κάνει με την ελευθερία και την αλληλεγγύη, από τη ναζιστική προπαγάνδα που προσπαθούσε να τους εκμεταλλευτεί για άλλους σκοπούς. Παρόλο που αυτά τα άρθρα και τα κείμενα δημοσιεύονταν σε πληθώρα εφημερίδων και περιοδικών και εντός Γερμανίας αλλά και σε όλο τον κόσμο, δεν απέφεραν κάποια ιδιαίτερη αναγνώριση, πέραν της ήδη υπάρχουσας, στον Μπένγιαμιν, όπως και καμία οικονομική ενίσχυση.⁸³

Τον Οκτώβρη ο Μπένγιαμιν επέστρεψε στο Γαλλία, έχοντας προσβληθεί από ελονοσία, και άρχισε να διαμένει σε διάφορα ξενοδοχεία στο Παρίσι κάτω από δυσμενείς οικονομικές συνθήκες. Εκεί ο Μπένγιαμιν προσπάθησε να κάνει νέες γνωριμίες και να ανανεώνει τις παλιές του με εξόριστους που είχαν καταφύγει εκεί. Θεωρούσε πως το πνεύμα του φασισμού έπρεπε να εξαλειφθεί και σε αυτό ο καλύτερος σύμμαχος του από τον πνευματικό κόσμο ήταν ο Μπρέχτ. Ο Μπρέχτ είχε καταφύγει στο νησί Φίνεν, στη Δανία, και ο Μπένγιαμιν τον επισκέφθηκε αρκετές φορές, αφού οι φίλοι του ό,τι είχαν διασώσει από τη βιβλιοθήκη του σπιτιού του στο Βερολίνο, το μετέφεραν εκεί. Μέσω του Μπρέχτ, ο Μπένγιαμιν απέκτησε επαφές και με εκδοτικούς οίκους στη Σοβιετική Ένωση, οι οποίοι δημοσίευσαν κάποια άρθρα του, η συνεργασία όμως τελείωσε όταν άρχισαν οι δίκες της Μόσχας.⁸⁴ Για να επιστρέψουμε στη Γαλλία, ο Μπένγιαμιν για να επιβιώσει οικονομικά ζητούσε βοήθεια από πολλούς γνωστούς και φίλους. Μια από τις μεγαλύτερες βοήθειες στα χρόνια της εξορίας του, την προσέφερε η Κάρπους, η οποία ανά τακτά χρονικά διαστήματα, του έστελνε επιταγές, ώστε να μπορεί να επιβιώνει, να αγοράζει καινούργια ρούχα αλλά και να προωθεί τα γραπτά του σε εκδοτικούς οίκους και περιοδικά. Οι εξόριστοι έπρεπε να μάθουν να ζουν από την αρχή, αφού δεν είχαν χαρτιά, άδεια εργασίας και είχαν σώσει ελάχιστα πράγματα από την προσωπική τους περιουσία. Ο Μπένγιαμιν με τη βοήθεια των φίλων του είχε καταφέρει τουλάχιστον να εξασφαλίζει τις βασικές του ανάγκες, σε στέγαση και σίτιση.⁸⁵ Για να μπορέσει να διασφαλίσει καλύτερες οικονομικές συνθήκες απευθύνθηκε και στους Αντόρνο και Χορκχάιμερ για μια θέση στο πανεπιστήμιο στη Νέα Υόρκη, στην οποία είχαν καταφύγει μετά την απόλυση τους από το πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης. Ο Σόλεμ μάλιστα του είχε προτείνει να έρθει σε επαφή με μια εκδότρια, η οποία είχε πολύ καλό όνομα στο Τελ Αβίβ, έτσι ώστε να τον βοηθήσει να εισχωρήσει και σε αυτή την αγορά, με την

⁸² Gershom Scholem (επιμ.), ό. π., σελ. 51

⁸³ Μόμε Μπρόντερσεν, ό. π., σελ. 54

⁸⁴ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 59-60

απαραίτητη προϋπόθεση να προσαρμόσει τα γραπτά του στην εβραϊκή γλώσσα, ώστε να γίνονται κατανοητά για τους αναγνώστες εκεί.⁸⁶

Τα επόμενα χρόνια, οι ανησυχίες του Μπένγιαμιν είχαν αρχίσει να εντείνονται. Η κατάσταση και στο Παρίσι άρχισε να αλλάζει, αφού αφενός όλοι έβλεπαν πως ο πόλεμος ήταν προ των πυλών και στη μεριά τους, ενώ ο αυξανόμενος αριθμός προσφύγων από τη Γερμανία και ειδικά των Εβραίων, άρχισε να φουντώνει το αίσθημα του αντισημιτισμού στον ντόπιο πληθυσμό. Αποτέλεσμα ήταν να ξεσπάσουν συγκρούσεις με συνεχείς διαμαρτυρίες εθνικιστικών οργανώσεων προς τις αριστερές/ φιλελεύθερες κυβερνήσεις εκείνης της περιόδου αρχικά του Νταλαντιέ και στη συνέχεια του Λεόν Μπλουμ. Ο Μπένγιαμιν δεν έβρισε διέξοδο σε αυτή την κατάσταση, αφού πνευματικά είχε αρχίσει να απομονώνεται από τους κύκλους των εξόριστων διανοούμενων που συναντούσε σε κάποια καφέ και η οικονομική του κατάσταση τον οδηγούσε στον να μένει σε φθηνότερα ξενοδοχεία και να τρώει όλο και μικρότερες μερίδες στα εστιατόρια. Έτσι από το 1934 συνειδητοποίησε πως μπαίνει σε μια κατάσταση όχι απλώς μόνιμης εξορίας, αλλά μιας εξαιρετικά δύσκολης ζωής, όπου η απομόνωση και ο διαρκής αγώνας για επιβίωση, σωματικά και ψυχολογικά, θα τον συνόδευε μέχρι το τέλος της ζωής του. Η κατάθλιψη του χτύπαγε την πόρτα και συχνά ο Μπένγιαμιν έμενε για μέρες κλεισμένος στο δωμάτιό του, ώστε να μην βλέπει κανέναν, και οι τάσεις αυτοκτονίας του εκδηλωνόταν κάθε τόσο, αφού με την ατμόσφαιρα που επικρατούσε πολιτικά, ένοιωθε παγιδευμένος.⁸⁷

Από το 1935 μέχρι και το 1937, ο Μπένγιαμιν είχε αποκτήσει μια κάποια σταθερότητα, αλλά και αυτή επιλεκτική που είχε να κάνει με τις δημοσιεύσεις των έργων του. Τα γραπτά του για τις στοές του Παρισιού προχωρούσαν και είχαν λάβει μια μορφή που θα μπορούσε να δημοσιευτεί, ενώ η υποτροφία που λάμβανε από το Ινστιτούτο Κοινωνικών Σπουδών μαζί και με κάποια έσοδα από άρθρα του και το νοίκι από το διαμέρισμά του στο Βερολίνο, τον βοήθησαν να κάνει κάποια ταξίδια, όπως είπαμε κυρίως στη Δανία για τον Μπρέχτ, στο Σαν Ρέμο όπου πήγε να βρει τη Ντόρα και τον γιο του, αλλά και στο εσωτερικό της Γαλλίας. Επισκέφθηκε το Μονακό, όπου εκεί έχασε όλα του σχεδόν τα λεφτά στο καζίνο και επειδή δεν μπορούσε κάποιος γνωστός του να τον βοηθήσει άμεσα οικονομικά, παρέμεινε εκεί για δυο μήνες σχεδόν, προσπαθώντας να δουλέψει και κάνοντας κοντινές βόλτες στις γύρω περιοχές.⁸⁸ Στο Παρίσι, παρόλο που είχε αποκτήσει ξανά φιλικές σχέσεις με τον Ερνστ Μπλοχ και τον Κρακάουερ, οι οποίοι προσπαθούσαν να τον βοηθήσουν για την έκδοση των έργων του, η υγεία του παρέμεινε καταβεβλημένη και η διάθεση του γινόταν ολοένα και χειρότερη. Ο Μπένγιαμιν παρέμεινε απομονωμένος, απλώς τώρα σύχναζε στην Εθνική Βιβλιοθήκη, όπου προσπαθούσε να συνεχίσει το έργο του για τις στοές. Μια από τις απόπειρες του να ενσωματωθεί ξανά σε

⁸⁶ Gershom Scholem (επιμ.), ό. π., σελ. 87

⁸⁷ Howard Eiland- Michael W. Jennings, ό. π., σελ. 434-435

έναν ευρύτερο πνευματικό και κοινωνικό κύκλο, ήταν το Διεθνές Συνέδριο Συγγραφέων που πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι για την υπεράσπιση του πολιτισμού ενάντια στην απειλή του φασισμού. Παρόλο που άνθρωποι του πνεύματος από όλες τις ευρωπαϊκές χώρες και την ΕΣΣΔ μαζεύτηκαν εκεί, οι διαφωνίες σχετικά με τον χαρακτήρα της Σοβιετικής Ένωσης και το τι θεωρείται αντίβαρο στον φασισμό στην τέχνη, απογοήτευσαν τον Μπένγιαμιν και τον Μπρέχτ που είχε βρεθεί εκεί, με αποτέλεσμα να βυθιστεί πάλι στην μοναξιά του.⁸⁹

Εν τω μεταξύ, την άνοιξη του 1936, τα πράγματα είχαν αρχίσει να γίνονται ολοένα δυσκολότερα για τους Εβραίους της Γερμανίας, αφού είχαν αρχίσει οι μαζικές συλλήψεις που εντάσσονταν στο γενικότερο σχέδιο των ναζί για εξάλειψη του μπολσεβικισμού στη χώρα. Στην αλληλογραφία του με τον Μπένγιαμιν, ο Σόλεμ του αναφέρει τη σύλληψη του αδερφού του, που αποτέλεσε μεγάλο πλήγμα για τον ίδιο και την οικογένειά του, ενώ ο Μπένγιαμιν, αφού του αποκρίνεται πως και ο ίδιος φοβάται για την ζωή του δικού του αδερφού λόγω και των πολιτικών του πεποιθήσεων (τελικά συνελήφθη και αυτός μερικούς μήνες αργότερα και πέθανε στο Μαουτχάουζεν το 1942), και ανησυχεί για τις διαστάσεις που παίρνουν οι συγκρούσεις μεταξύ Παλαιστίνιων και Εβραίων, αρχίζει να σκέφτεται σοβαρά το ενδεχόμενο να αποκτήσει τη γαλλική υπηκοότητα, για να μπορέσει να νιώσει πιο ασφαλής.⁹⁰ Ο Μπένγιαμιν για να μπορέσει να ηρεμήσει πραγματοποίησε ακόμη ένα ταξίδι στη Δανία, για να βρεθεί με τον Μπρέχτ και να αφοσιωθούν σε συζητήσεις σχετικά με την τέχνη, το θέατρο και την ποίηση. Ο βομβαρδισμός όμως το ίδιο διάστημα της Ίμπιζα από τους φαλαγγίτες του Φράνκο, κλόνισε τον Μπένγιαμιν, αφού πέρα από τους φίλους που είχε εκεί, έβλεπε πως συνολικά οι Εβραίοι πρόσφυγες που συλλαμβάνονταν στην Ισπανία, μεταφέρονταν στη Γερμανία, πράγμα που για τον ίδιο προμήνυε τα χειρότερα που θα έρχονταν σε λίγο καιρό.⁹¹ Αυτή την περίοδο ο Μπένγιαμιν είχε έρθει ξανά σε επαφή και με τη Ντόρα, αφού την επισκέφθηκε στο Σαν Ρέμο, αλλά το οικογενειακό κλίμα ταράχτηκε λόγω των προβλημάτων συμπεριφοράς του γιου του Στεφάν. Αφού για ένα διάστημα είχαν χάσει κάθε επικοινωνία μαζί του, τελικά κατάφεραν να τον βρουν και με τη βοήθεια και ειδικών αλλά και της νταντάς του από το Βερολίνο, στάλθηκε σε ένα ιδιωτικό σχολείο στην Ελβετία. Η περιπέτεια του γιου του, έφερε τον Μπένγιαμιν πιο κοντά με αυτόν, αφού ταξίδεψε μαζί του μέσα στην Ιταλία, πέρασε τα Χριστούγεννα μαζί του στο Σαν Ρέμο και έτσι μπόρεσαν να γνωρίσουν καλύτερα ο ένας τον άλλο.⁹²

Το 1937 ο Μπένγιαμιν ασχολήθηκε με ένα δοκίμιο πάνω στον Έντουαρντ Φουξ, που ήταν κριτικός τέχνης και συλλέκτης έργων και εξόριστος λόγω πολιτικών φρονημάτων στο

⁸⁹ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 503-504

⁹⁰ Gershom Scholem (επιμ.), ό. π., σελ. 176-179

⁹¹ Howard Eiland- Michael W. Jennings, ό. π., σελ. 535

Παρίσι, μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, αλλά και με κείμενα για τον Μποντλαίρ που τα είχε αφήσει ημιτελή από το 1935. Ο Μπένγιαμιν προσπάθησε να βρει και άλλες πηγές εισοδήματος, αφού τα χρήματα από το Ινστιτούτο δεν έφταναν, αλλά τόσο οι διασυνδέσεις του Χορκχάιμερ στη Νέα Υόρκη, όσο και οι επαφές του ίδιου σε Γερμανία και Γαλλία δεν απέφεραν τα επιθυμητά αποτελέσματα. Ο Μπένγιαμιν τότε σε μια επιστολή του, περιέγραψε το πόσο πιο δύσκολο είναι για τον εξόριστο να δημιουργήσει έργο, αφού οι συνθήκες στις οποίες μελετάει, σκέφτεται και γράφει είναι τελείως διαφορετικές από αυτές ενός συγγραφέα που ζει στην ασφάλεια της χώρας του και η περίοδος κατά την οποία του δίνεται χώρος για να στείλει το τυπωμένο κείμενο είναι συνήθως γεμάτη από εμπόδια.⁹³ Παρόλα τα ταξίδια του προς την Ιταλία από το καλοκαίρι και μετά, δεν κατάφερε να ολοκληρώσει κάποιο κείμενό του, ενώ από το Σεπτέμβρη αναγκάστηκε να αλλάξει πολλά ξενοδοχεία, αφού έπρεπε να φύγει από εκεί που έμενα τα τελευταία δυο χρόνια και οι οικονομίες του ήταν πλέον λιγοστές. Τελικά την λύση του την έδωσε ο Αντόρνο, αφού ένας γνωστός του, του παραχώρησε το δωμάτιο υπηρεσίας του σπιτιού του για να παραμείνει εκεί για όσο διάστημα γινόταν και μάλιστα χωρίς ενοίκιο, ενώ κατάφερε μέσω πιέσεων στον Χορκχάιμερ να του αυξήσει το ποσό που του έδινε το Ινστιτούτο ως υποτροφία.⁹⁴

Τα επόμενα δυο χρόνια (1938-1939) δεν ήταν ιδανικά για τον Μπένγιαμιν. Παρά τα ταξίδια του πάλι στο Σαν Ρέμο και στη Δανία και τις συζητήσεις του με τον Αντόρνο και τον Μπρέχτ, η κατάσταση στη Γαλλία είχε αρχίσει να γίνεται αφόρητη, με τον ίδιο να σημειώνει στο ημερολόγιο που κρατούσε, πως βρισκόταν μπροστά σε ένα χάρτη και συγχρόνως μέσα στο τοπίο που έδειχνε ο χάρτης, το οποίο το παρομοίαζε με την κόλαση την ίδια.⁹⁵ Στο Παρίσι, συναντούσε κατά βάση και άλλους εξόριστους από τη Γερμανία, ενώ αυτή την περίοδο αναπτύχθηκε η φιλία του με τη Χάννα Άρεντ, με την οποία βέβαια από τα πρώτα του χρόνια στην εξορία συνομιλούσε για την πολιτική και τη φιλοσοφία. Ο Μπένγιαμιν προσπαθούσε να ενταχθεί ως ένας αριστερός, αλλά μη δογματικός, διανοούμενος στο γαλλικό πνευματικό κόσμο αλλά και στην εκεί ακαδημαϊκή κοινότητα, πράγμα που αποδείχθηκε αδύνατο τελικά λόγω και της ατμόσφαιρας που επικρατούσε, με τη Γαλλία πια να βρίσκεται μπροστά σε έναν πόλεμο που ερχόταν και στην επικράτειά της. Παρά ταύτα βρέθηκε πολλές φορές στο Κολέγιο της Κοινωνιολογίας, όπου ήρθε σε επαφή με τον Μπατάιγ, τον Μάγιερ και άλλους Γάλλους και Γερμανούς εμικρέδες που έδιναν διαλέξεις για την κοινωνιολογία, την ψυχολογία και τη φιλοσοφία.

Αφού ολοκλήρωσε στη Δανία ένα δοκίμιο για τον Μποντλαίρ, ο Μπένγιαμιν είχε αρχίσει να σκέφτεται πιο έντονα την ιδέα να μεταναστεύσει στην Αμερική και μάλιστα στην

⁹³ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 553-555

⁹⁴ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 571-572

⁹⁵ Γιώργος Σαγκριώτης (επιμ.), *Walter Benjamin- Κείμενα 1934-1940- Επιλογή*, μτφρ. Ελένη

Βαροπούλου Αφρ. Αθήνα, 2019, σελ. 590

αλληλογραφία του με τον Σόλεμ, ζητάει από τον δεύτερο, να του πει περισσότερες λεπτομέρειες από την παραμονή του εκεί. Ο Σόλεμ, στην απάντησή του, αναφέρει πως λυπάται που δεν μπορεί να του πει τις εμπειρίες του κατ' ιδίαν αλλά θεωρεί πως ο φίλος του πρέπει να μετακινηθεί στις ΗΠΑ, αφού εκεί υπάρχει μεγαλύτερη ελευθερία σε σχέση με την Ευρώπη (αλλά και την Παλαιστίνη), ο φασισμός και ο αντισημιτισμός ως φαινόμενα είναι μακριά από την καθημερινότητα στην άλλη μεριά του Ατλαντικού και οι Αμερικανοί εκφράζουν θαυμασμό για το έργο του και θα ήθελαν να τον έχουν κοντά τους.⁹⁶ Μετά την άρνηση του Ινστιτούτου Κοινωνικών Σπουδών να δημοσιεύσει την εργασία του για τον Μποντλαίρ, ο Μπένγιαμιν θεώρησε πως αυτή ήταν η πιο καταστροφική στιγμή της ζωής του ως συγγραφέας. Ταυτόχρονα όμως είχαμε τα γεγονότα της «Νύχτας των Κρυστάλλων» (9-10 Νοεμβρίου 1938), τα οποία προκάλεσαν νέο κύμα προσφυγιάς από τη Γερμανία στη Γαλλία και ο Μπένγιαμιν αντιλήφθηκε πια με απόλυτη σιγουριά την απειλή του ναζισμού, με αποτέλεσμα μετά και την επιστολή του Σόλεμ, να σκέφτεται σοβαρότερα τη φυγή του προς τις ΗΠΑ. Για αυτό άμεσα, έμαθε αγγλικά και πολιτογραφήθηκε Γάλλος, ώστε να έχει όλα τα απαραίτητα έγγραφα που χρειαζόνταν για μετανάστευση στην Αμερική.⁹⁷

Το 1939 ο Μπένγιαμιν ταλαιπωρήθηκε αρκετά, αφού τα οικονομικά του εξακολουθούσαν να είναι σε άθλια κατάσταση, ενώ και η σωματική και ψυχική του υγεία χειροτέρευαν, πράγμα που το αναφέρει και στον Σόλεμ στην αλληλογραφία τους εκείνη τη περίοδο, αφού του λέει πως το βαρύτερο φορτίο από τις ιδέες του αυτή την εποχή είναι η καρδιά του που ταλαιπωρείται περισσότερο.⁹⁸ Τον Σεπτέμβρη τα πράγματα πήραν μια ακόμη δυσάρεστη τροπή, αφού μετά την εισβολή της Γερμανίας στη Πολωνία ο Μπένγιαμιν εγκατέλειψε το Παρίσι και μετακόμισε στο Σοκονίν, μια περιοχή ανατολικά, με τον φόβο της επιστράτευσης στην οποία καλούσαν οι γαλλικές αρχές όλους όσοι ήταν μέχρι 52 ετών. Ο Μπένγιαμιν μαζί με χιλιάδες ακόμη εξόριστους απομονώθηκαν σε γαλλικά στρατόπεδα και λίγες μέρες αργότερα αφού βρίσκονταν μέσα σε τρένα έφτασαν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Νεβέρ, νότια του Παρισιού στα σύνορα με τη Βουργουνδία. Στο στρατόπεδο ο Μπένγιαμιν ταλαιπωρήθηκε σωματικά και ψυχικά, αφού οι συνθήκες διαβίωσης ήταν άθλιες, με τους κρατούμενους να στοιβάζονται ο ένας πάνω στον άλλο, ενώ δεν μπορούσαν με κανένα τρόπο να μάθουν νέα από τους οικείους τους για την κατάστασή τους. Το μόνο το οποίο ηρεμούσε τον Μπένγιαμιν ήταν πως η Ντόρα και ο Στεφάν ήταν ασφαλείς στο Λονδίνο. Τον Νοέμβριο τελικά απελευθερώθηκε και επέστρεψε στο Παρίσι, αφού είχαν μεσολαβήσει αρκετοί γνωστοί του και σημαντικοί άνθρωποι της πνευματικής και πολιτικής σκηνής, λόγω και της επιδείνωσης της υγείας

⁹⁶ Gershom Scholem (επιμ.), ό. π., σελ. 231-238

⁹⁷ Μόμε Μπρόντερσεν, ό. π., σελ. 68

⁹⁸ Gershom Scholem (επιμ.), ό. π., σελ. 248

του. Είχε χάσει πολύ βάρος και έμοιαζε γέρος, ενώ οι σκέψεις του συνεχώς γυρνούσαν στις δύσκολες μέρες που πέρασε στη Νεβέρ.⁹⁹

Το 1940 η γερμανική προέλαση στα ανατολικά της Ευρώπης, έδειχνε πως η πολεμική σύγκρουση ήταν πια αναπόφευκτη. Ο Μπένγιαμιν προσπαθούσε να δουλέψει πάνω στο έργο των στοών, ενώ έψαχνε απεγνωσμένα εκδότες για τα έργα του, πράγμα που για ακόμη μια φορά στάθηκε αδύνατο. Από την άνοιξη άρχισε να δουλεύει τις «*Θέσεις για τη φιλοσοφία της Ιστορίας*», ένα από τα πιο διάσημα και αμφιλεγόμενα έργα του, που εκδόθηκαν μετά τον θάνατό του. Τον Μάιο τα γερμανικά στρατεύματα άρχισαν να καταλαμβάνουν και τη Γαλλία και τότε ο Μπένγιαμιν κατέφυγε μαζί με χιλιάδες ακόμη πρόσφυγες, πρώτα στη Λούρδη και έπειτα στη Μασσαλία. Τα περισσότερα γραπτά του, τα εμπιστεύτηκε στον Μπατάιγ και στην Εθνική Βιβλιοθήκη, κανονίζοντας πως να του τα στείλουν αφότου ο ίδιος έφτανε στην Αμερική. Στη Λούρδη είχε καταφύγει μαζί με την αδερφή του Ντόρα Μπένγιαμιν, η οποία είχε απελευθερωθεί την ίδια περίοδο από το στρατόπεδο συγκέντρωσης του Γκυρς όμως λόγω της αρρώστιας της (βρισκόταν σε στάδιο προχωρημένης αρτηριοσκλήρωσης) δεν μπορούσε να μετακινηθεί, ενώ και η καρδιά του τον εμπόδιζε να κάνει ακόμη και βασικά πράγματα, όπως τους περιπάτους που τόσο λάτρευε. Ενώ η αδερφή του παρέμεινε στη Λούρδη, από όπου και κατέφυγε τελικά στην Ελβετία το 1941, ο Μπένγιαμιν πήγε στη Μασσαλία, όπου εκεί συναντήθηκε με την Άρεντ (στην οποία παρέδωσε και το χειρόγραφο του με τις «*Θέσεις για τη φιλοσοφία της Ιστορίας*») και άλλους φίλους του, και εξασφάλισε βίζα για την είσοδο του στις ΗΠΑ και τη διέλευση του από την Ισπανία, όχι όμως και βίζα εξόδου από τη Γαλλία. Έτσι αποφάσισε να περάσει παράνομα τα σύνορα, με τη βοήθεια μιας μετανάστριας, της Λίζας Φίτκο, η οποία ήταν άμεση συνεργάτιδα του Βάριαν Φράι, ο οποίος όπως είδαμε εξασφάλιζε τις βίζες των προσφύγων στη Μασσαλία. Όταν μάλιστα η Φίτκο ρώτησε τον Μπένγιαμιν, αν θέλει να πάρει το ρίσκο να περάσει τα Πυρηναία, επειδή είχε και το πρόβλημα με την καρδιά του, αυτός της απάντησε πως το πραγματικό ρίσκο θα ήταν να μην προσπαθήσει και να παραμείνει εδώ που ήταν.¹⁰⁰ Όταν έφτασαν όμως στο χωριό Πορ-Μπου στα Πυρηναία, οι ισπανικές αρχές είχαν κλείσει τα σύνορα για τους πρόσφυγες, άγνωστο μέχρι σήμερα το γιατί, και δεν τους άφησαν να περάσουν και τους απειλούσαν πως θα τους στείλουν πίσω στη Γαλλία. Αυτό έκανε τον Μπένγιαμιν να θέσει σε λειτουργία κάτι που το είχε σκεφτεί και παλιότερα, την αυτοκτονία. Έτσι το βράδυ της 26^{ης} προς 27^{ης} Σεπτεμβρίου του 1940, αφότου πήρε ισχυρή δόση μορφίνης ο Βάλτερ Μπένγιαμιν έθεσε τέρμα στη ζωή του. Η κηδεία του πραγματοποιήθηκε στο χωριό, παρουσία λίγων ανθρώπων, ενώ κάποια έγγραφα που είχε πάνω καταστράφηκαν μετά από προτροπή (;) του ίδιου του Μπένγιαμιν, από έναν συνοδοιπόρο του στο ταξίδι στα Πυρηναία, ενώ ο τάφος του επειδή δεν είχε στοιχεία επάνω στο μνήμα, δεν μπόρεσε να

⁹⁹ Howard Eiland- Michael W. Jennings, ό. π., σελ. 647- 653

εξακριβωθεί και έτσι η Άρεντ όταν πέρασε από το Πορ-Μπου δεν κατάφερε να τον βρει, ενώ αργότερα κατασκευάστηκε από τον Ισραηλινό καλλιτέχνη Ντάνι Καραβάν ένα μνημείο προς τιμήν του, που βλέπει προς το λιμάνι του χωριού.¹⁰¹

Διανοούμενοι και Εξορία

Μέσα από τις διαδρομές της Χάννα Άρεντ και του Βάλτερ Μπένγκιαμιν, αντιλαμβανόμαστε την εξορία ως μια κατάσταση που αφήνει βαθιά το αποτύπωμά της στις ζωές των διανοούμενων. Η εξορία μπορεί να είναι ταυτόχρονα επικίνδυνη και διανοητικά επικερδής. Τόσο η Άρεντ όσο και Μπένγκιαμιν έχασαν τον τόπο τους και προσπάθησαν μέσα από τα έργα τους και τις πράξεις τους να αναδείξουν έναν τύπο διανοούμενου, ο οποίος δεν μένει απαθής στις ιστορικές και κοινωνικές εξελίξεις, αλλά είναι ενεργός και προσπαθεί να δημιουργεί μέσα στις πιο αντίξοες συνθήκες. Παράλληλα όμως φαινόταν πως η εξορία, τους επηρέαζε σε πνευματικό και σωματικό επίπεδο, αφού προσπαθούσαν να προσαρμοστούν σε συνθήκες διαφορετικές από αυτές που είχαν συνηθίσει στα χρόνια τους στη Γερμανία ή στην περίπτωση του Μπένγκιαμιν στις περιπλανήσεις του στα διάφορα μέρη της Ευρώπης. Η Άρεντ και ο Μπένγκιαμιν προβληματίστηκαν έντονα για τη «ρήξη στον πολιτισμό» που επέφερε η άνοδος του ναζισμού, το Ολοκαύτωμα και η φυγή τόσων ανθρώπων από τις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Αναρωτήθηκαν έντονα όχι μόνο για το αν θα μπορούσαν να δημιουργήσουν, αλλά και για το πως θα συνέχιζαν τις ζωές τους από εδώ και πέρα, με φόντο την εξορία. Και οι δυο συμμερίζονταν την αίσθηση, πως έπρεπε ο κόσμος, όπως και οι διανοούμενοι που αποτελούν μέρος αυτού, να αλλάξουν τον τρόπο σκέψης τους, να ξεφύγουν από τις παραδοσιακές σχολές φιλοσοφίας και μεθοδολογίας, στις οποίες είχαν εντυφλήσει στα χρόνια τους στη Γερμανία. Η σκέψη έπρεπε πλέον να απελευθερωθεί, όχι αναιρώντας εκ βάθρων όλα όσα είχαν κατακτηθεί τα προηγούμενα χρόνια σε διανοητικό και ακαδημαϊκό επίπεδο, αλλά να υπάρχει πλέον μια κριτική προς τα φιλοσοφικά ρεύματα και τις πολιτικές εκείνες κατευθύνσεις, που δεν έδειχναν καμία διάθεση για αντίσταση απέναντι στο ναζιστικό καθεστώς και στα όσα δεινά αυτό επέφερε για τον εβραϊκό λαό, για τον πολιτισμό και για την ανθρωπότητα.¹⁰² Μαζί με τους διανοούμενους, μετακινήθηκαν και οι ιδέες τους για τον κόσμο, από τη μια περιοχή στην άλλη και από τη μια ιστορική περίοδο στη επόμενη. Για το πως στην εξορία, με τις αιτίες που οδηγούν σε αυτή και με τις επιπτώσεις της, μια ιδέα είτε εξελίσσεται είτε παραμένει στάσιμη, αυτό αποτελεί ευθύνη για το πως την αναπτύσσει και την εξελίσσει ή όχι ο ίδιος ο διανοούμενος. Πόσο δηλαδή η εξορία τον έχει επηρεάσει και τον ίδιο στον τρόπο με τον οποίο βλέπει τον κόσμο και τις εξελίξεις που συμβαίνουν στον ιστορικό χρόνο.¹⁰³

¹⁰² Seyla Benhabib, *Exile, Statelessness and Migration...*, ό. π., σελ. 35-36

¹⁰³ Edward W. Said, *Ο κόσμος, το κείμενο και ο κριτικός*, μτφρ. Λίλυ Εξαρχοπούλου, Scripta, Αθήνα 2004, σελ. 392-393

Α) Η επιρροή της εξορίας στον Βάλτερ Μπένγιαμιν

Η μέθοδος με την οποία παρατηρούσε τον κόσμο ο Μπένγιαμιν, ήταν μια μέθοδος προσέγγισης σύμφωνα με την οποία, κάθε πεδίο το οποίο επέλεγε να μελετήσει, ήταν κάτι που δεν μπορούσε να καταδειχθεί ως τίποτε λιγότερο παρά ως το σύνολο της παγκόσμιας κατάστασης κατά το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Θεωρούσε πως ο κάθε άνθρωπος, το κάθε έργο τέχνης ή το οποιοδήποτε αντικείμενο της καθημερινότητας, ήταν κάτι που έπρεπε να αποκωδικοποιηθεί. Ο Μπένγιαμιν σε όλη τη διάρκεια της εξορίας του (αλλά και της ζωής του) πάντα προσπαθούσε να ερμηνεύει και να αναλύει όλα όσα τον επηρέαζαν σε όλα τα επίπεδα, από την ερωτική του ζωή και την εργασιακή του σταδιοδρομία, μέχρι τις φιλίες του και τις πόλεις στις οποίες είχε ζήσει μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα.¹⁰⁴

Την εξορία ο Μπένγιαμιν προσπάθησε να τη μετατρέψει σε μια στρατηγική επιβίωσης μέσω των ταξιδιών (στο εσωτερικό της Γαλλίας αλλά και στη Δανία όπου έβρισκε τον Μπρέχτ και στην Ιταλία για τη Ντόρα και τον Στέφαν) και της εξερεύνησης (όπου ιδιαίτερα στο Παρίσι προσπαθούσε να γνωρίσει τα νέα πνευματικά ρεύματα και τον ίδιο τον χώρο, που θα περιέγραφε στο έργο του για τις στοές). Ο Μπένγιαμιν ως flaneur είχε πάντα κίνητρα και σκοπούς στα ταξίδια του, πράγμα το οποίο φαίνεται και στα κείμενά του, αφού με αυτή του την «ιδιότητα» εμφανίζεται σε όλα του σχεδόν τα έργα.¹⁰⁵ Ήδη από τις εμπειρίες του σε περιπάτους στην αγορά του Βερολίνου, ο Μπένγιαμιν μιλάει για τη φθορά που έχουν υποστεί οι «εικόνες» της σκεπαστής αγοράς στη πλατεία Μάγκντεμπουργκ σε σχέση με την έννοια της αγοραπωλησίας. Ο Μπένγιαμιν δεν αναγνώριζε την ίδια αγορά, τους ίδιους δρόμους στο πέρασμα των ετών και έβλεπε τους πελάτες της αγοράς να είναι περισσότερο κατάκοποι και να βουλιάζουν ακόμη περισσότερο σε μια παρακμή που έδειχνε να απλώνεται σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας.¹⁰⁶ Επίσης, θεωρούσε πως ενώ οι περισσότεροι ψάχνουν στον έρωτα μια πατρίδα για να ξαποστάσουν, οι πιο μελαγχολικοί πρέπει να ψάχνουν το ταξίδι εκείνο που θα τους απομακρύνει από τη μάνα- γη και θα τους οδηγεί σε μακρινούς τόπους, μακριά από τις άσχημες αναμνήσεις και τους καημούς που τους προξενεί ο τόπος τους. Γράφει για την ασύγκριτη πρώτη θέα ενός τόπου νέου, όπου η συνήθεια δεν έχει ακόμη γίνει μόνιμη κατάσταση. Για να μπορέσει ο flaneur να μην συνηθίσει, θα πρέπει να συνεχίσει τις διαδρομές του, ώστε να μην έχει έτσι ποτέ τον προσανατολισμό του τάδε ή του δείνα τοπίου και με αυτόν τον τρόπο να μην χαθεί η μαγεία της θέας την πρώτης εκείνης εικόνας που του έχει εντυπωθεί στο μυαλό.¹⁰⁷ Για τον Μπένγιαμιν, ο flaneur είναι μια μεταμόρφωση που συντελείται σε σχέση με τον δρόμο, ο οποίος τον οδηγεί μέσα από μια

¹⁰⁴ Wolfram Eilenberger, *Η εποχή των μάγων- Η μεγάλη δεκαετία της φιλοσοφίας 1919-1929*, μτφρ. Γιάννης Κουλής, Πατάκης, Αθήνα, 2021, σελ. 47-52

¹⁰⁵ Fredric Jameson, *Τα αρχαία Μπένγιαμιν*, μτφρ. Βάσια Λέκκα, Πλέθρον, Αθήνα, 2022, σελ. 172-174

¹⁰⁶ Walter Benjamin, *Τα παιδικά χρόνια στο Βερολίνο...*, ό. π., σελ. 52-54

¹⁰⁷ Walter Benjamin, *Μονόδρομος*, μτφρ. Νέλλη Ανδρικοπούλου, Άγρα, Αθήνα, 2016, σελ. 87-92

εποχή χαμένη. Τον οδηγεί σε ένα παρελθόν που δεν είναι το δικό του ιδιωτικό παρελθόν, αλλά ωστόσο παραμένει πάντα το παρελθόν μιας νεότητας, η οποία έχει παρέλθει. Ο flaneur που περπατάει πολλή ώρα στους δρόμους καταλαμβάνεται από μια μέθη, λόγω της οποίας το δέλεαρ των μαγαζιών, των μπιστρό, των γυναικών χάνουν σε σύγκριση με τον μαγνητισμό που ασκεί η επόμενη γωνία του δρόμου ή μια μικρή πλατεία χαμένη στην ομίχλη. Ακόμη και όταν είναι εξαντλημένος από την κούραση, ο περιπλανώμενος επιμένει να αγνοεί τις δυνατότητες ξεκούρασης που του προσφέρονται και συνεχίζει να τριγυρνά σε άγνωστες συνοικίες και δρόμους για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του για το ξένο, το άγνωστο, μέχρι να γυρίσει στο δωμάτιο του όπου τον υποδέχεται το κρύο και η αποξένωση.¹⁰⁸ Ο flaneur είναι ήδη μια φιγούρα υβριδική. Είναι ένας άνθρωπος αλλοτριωμένος, ξεριζωμένος από τον τόπο του και κατέχει σχεδόν αμέσως μια κεντρική θέση ως φιγούρα μέσα στις τρέχουσες εξελίξεις της εποχής. Μέσω του Μπένγιαμιν, ο flaneur γίνεται μια φιγούρα για συναντήσεις που καλύπτουν διαφορετικούς τόπους, χρόνους και κείμενα, αλλά και μια φιγούρα αναγνώρισης της εποχής του, όπου αναγκάζεται να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες της εξορίας, στην οποία έχει βρεθεί τόσο βίαια αποκομμένος από την πατρίδα του.¹⁰⁹

Ο Μπένγιαμιν ήταν ένας βασικός παρατηρητής όσο αφορά τη διανοητική και πολιτιστική ζωή τόσο του Παρισιού όσο και της πατρίδας του, του Βερολίνου. Ενδιαφερόταν ελάχιστα για το όσα συνέβαιναν τόσο στην Αγγλία, όσο και στις ΗΠΑ, παρόλο που είχε πειστεί να μεταναστεύσει εκεί. Θεωρούσε, κατά τη διάρκεια της εξορίας του, πως το εξέχον παράδειγμα για μια ιστορική αναγέννηση σε όλα τα επίπεδα ήταν η Σοβιετική Ένωση και το πως είχαν καταφέρει οι άνθρωποι εκεί να προοδεύσουν σε όλους τομείς. Αντίθετα για τη Δυτική Ευρώπη έβλεπε πως υπήρχε μια τάση παρακμής και πτώσης, ειδικά στη Γερμανία (στη Γαλλία έβλεπε μια «εξελιγμένη» κουλτούρα στα θέματα πολιτισμού), όπου θεωρούσε πως η βία των ναζι είχε οδηγήσει στην καταστροφή των γλωσσολογικών και πνευματικών θεσμών.¹¹⁰ Ο Μπένγιαμιν, έβλεπε να επιβεβαιώνεται για αυτά που είχε γράψει για τη βία στις αρχές της δεκαετίας του '20, σε σχέση με τη μυθική και τη θεϊκή βία, όπου η πρώτη είναι εκείνη ενός κράτους που προσπαθεί να επιβληθεί της κοινωνίας και των θεσμών της, ενώ η δεύτερη είναι μια κατ' ουσίαν επαναστατική βία που προσπαθεί να διαταράξει τις προσπάθειες του κράτους να επιβληθεί στην ιστορία και στους ανθρώπους. Είχε επικεντρωθεί δε στη κριτική του, για το πως ο милитаризмs χρησιμοποιεί τη βία στην υπηρεσία των σκοπών του κράτους. Όντας συγκλονισμένος από την έκταση του Α Παγκοσμίου Πολέμου, ο Μπένγιαμιν γράφει για την «υπέρτατη βία», δηλαδή το δικαίωμα ζωής και θανάτου, το οποίο είναι

¹⁰⁸ Walter Benjamin, *Όνειρα*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2023, σελ. 99-100

¹⁰⁹ Edmond Jacob, "The Flaneur in Exile" ..., ό. π., σελ. 377-378

¹¹⁰ Fredric Jameson, ό. π., σελ. 223-231

έννομο καθήκον του κράτους σε καιρό πολέμου και σε περιπτώσεις προδοσίας.¹¹¹ Κατά τη διάρκεια δε της εξορίας του, το 1936, με το ψευδώνυμο Ντέτλεφ Χολτς, επιμελήθηκε μια συλλογή επιστολών (με τον τίτλο *Γερμανοί*) από κάποιους εκ των σημαντικότερων συγγραφέων του Διαφωτισμού, και παρομοίασε αυτό του το βιβλίο ως μια κιβωτό «φτιαγμένη σύμφωνα με το εβραϊκό μοντέλο, που την έριξε στο νερό όταν άρχισε ο ναζιστικός κατακλυσμός». Στόχος του Μπένγιαμιν ήταν να διασώσει τη γερμανική κουλτούρα που την απειλούσε η άνοδος των ναζί και ο παραλληλισμός με την κιβωτό αποσκοπούσε σύμφωνα με τον Σόλεμ σε μια κειμενική κληρονομιά, αφού σύμφωνα με τις παραδόσεις οι Εβραίοι όταν διώκονταν έβρισκαν καταφύγιο πάντα στη Βίβλο.¹¹² Επίσης, το 1940, λίγους μήνες πριν αυτοκτονήσει, ο Μπένγιαμιν στις «*Θέσεις για την φιλοσοφία της Ιστορίας*», αναπτύσσει την άποψη πως η επανάσταση είναι μια δυνατότητα, όχι το αυτόματο αποτέλεσμα της ιστορικής ανάπτυξης και πως η εναλλακτική είναι ο φασισμός, ο οποίος απειλεί ταυτόχρονα το παρελθόν και το παρόν, τους νεκρούς και τους ζωντανούς. Υπογραμμίζει μάλιστα στο κείμενο του πως ο φασισμός δεν έχει σταματήσει την προέλαση του και πως αν επικρατήσει τότε «*ούτε οι νεκροί δεν θα είναι ασφαλείς*».¹¹³

Το Παρίσι αποτέλεσε για τον Μπένγιαμιν ένα καταφύγιο. Ενώ στο Βερολίνο είχε μια κοινωνική ζωή, στην εξορία απομονώθηκε και παρατηρούσε από απόσταση τις εξελίξεις τόσο στη πολιτική σκηνή της Ευρώπης όσο και στον πολιτισμό. Τα ενδιαφέροντα του στράφηκαν προς την πολιτισμική ιστορία και ιδιαίτερα στον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε η ίδια η ιστορία. Με τη μελέτη του για τις στοές στη Γαλλία του 19^{ου} αιώνα, γνώρισε διανοούμενους που ήταν σαν και αυτόν, παρίες και «outsiders», ενώ ο υλικός πολιτισμός της περιοχής του έδωσε την ευκαιρία να μελετήσει τις καταναλωτικές συνέπειες της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Το έργο του για τις στοές αποτέλεσε σε ένα πρωτοποριακό δείγμα ενός μαρξισμού, διαφορετικού από εκείνον που πρέσβευε η Σοβιετική Ένωση, αφού ο Μπένγιαμιν επεδίωξε να αναδείξει τη σχέση μεταξύ των μεγάλων έργων του καπιταλισμού και των ονειρικών κόσμων που αυτά δημιουργούσαν στις ψυχές των ανθρώπων. Επιπλέον, στις μελέτες του για τον Μποντλαίρ και τον Μπλανκί, ο Μπένγιαμιν ταύτισε το δικό του status ως εξόριστου με τις δυο αυτές προσωπικότητες, αφού στην αποξένωση του Μποντλαίρ αναγνώρισε τη δική του αποξένωση που ήταν για αυτόν πηγή δημιουργικότητας, ενώ στις φυλακίσεις του Μπλανκί έβλεπε αυτή την θαρραλέα αισιοδοξία για επανάσταση, χωρίς να αποφεύγει κάποιος τα βάσανά του. Στα γραπτά του Μποντλαίρ, ο Μπένγιαμιν διέκρινε έναν πνευματικό μποέμ, όπου η αποξένωση του από τον κόσμο, ήταν η πηγή της δημιουργικότητάς του. Ενσάρκωνε στα μάτια του Μπένγιαμιν, τον άνθρωπο των

¹¹¹ Walter Benjamin, *Για μια κριτική της βίας*, μτφρ. Παναγιώτης Καλαμαράς, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα, 2014, σελ. 5-17

¹¹² Enzo Traverso, *Επανάσταση- Διανοητική και πολιτισμική Ιστορία*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2023, σελ. 28-29

γραμμάτων που από τα σαλόνια της διανόησης του 19^{ου} αιώνα, βρέθηκε να τριγυρίζει στον υπόκοσμο της πόλης ως ένας παρατηρητής, ένας flaneur που οδήγησε τον Μπένγιαμιν στα ίδια μονοπάτια, όταν αυτός βρέθηκε στην εξορία του Παρισιού. Μέσω του Μποντλαίρ, ο Μπένγιαμιν γνώρισε και τον Μπλανκί, τον νεαρό επαναστάτη του 19^{ου} αιώνα στη Γαλλία, του οποίου ο αγώνας για δημοκρατία και ελευθερία ήταν ένας αγώνας στο παρόν και όχι σε κάποιο αδιόρατο μέλλον. Ο Μπένγιαμιν βέβαια, λάτρευε περισσότερο την ώριμη περίοδο του Μπλανκί, τον ηλικιωμένο στοχαστή, που υποφέρει με τις σκέψεις του κατά τη διάρκεια της συντριβής της Παρισινής Κομμούνας το 1871. Ο Μπλανκί στα γραπτά του τότε αμφισβήτησε την ιδέα της προόδου της κοινωνίας και εξήρε την ιδέα της μνήμης, όπου αναλύει πως το παρελθόν είναι ο καλύτερος σύμβουλος για τους αγώνες του παρόντος και του μέλλοντος. (Από αυτές τις σημειώσεις ο Μπένγιαμιν επηρεάστηκε αρκετά, όπως αποτυπώθηκε και στο έργο του «*Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας*», όπου μιλάει για τον φασισμό, ο οποίος έχει μια ευκαιρία να πετύχει, γιατί στο όνομα της προόδου, αντιμετωπίζεται από πολλούς αντιπάλους του, ως ιστορικός τύπος, ως κάτι το απευκταίο. Εκεί ο Μπένγιαμιν καλεί την κοινωνία να συλλάβει την ιστορία, έχοντας ως επίγνωση πως το φαινόμενο του φασισμού δεν είναι μια εξαίρεση, αλλά ο κανόνας αυτής της κατάστασης έκτακτης ανάγκης που ζουν οι καταπιεσμένοι ανά τα χρόνια.¹¹⁴) Στους Μποντλαίρ και Μπλανκί οφείλεται επίσης, η ενασχόληση του Μπένγιαμιν με την έννοια της μνήμης, στην οποία βλέπει την σπίθα που μπορεί να ξεκινήσει την επανάσταση. Οι μεταγενέστεροι μελετητές του 20^{ου} αιώνα απέδωσαν στον Μπένγιαμιν τον τίτλο του προφήτη της μεταμοντέρνας εποχής, υπό την έννοια πως επηρέασε δυο τεράστια πεδία, αυτό της εξέλιξης του μαρξισμού και αυτό της ανάδυσης μνήμης στην ιστορία.¹¹⁵

Οι επιστολές αποτέλεσαν ένα ακόμη σημαντικό πυλώνα της εξορίας του Μπένγιαμιν. Ο ίδιος υπήρξε μεγάλος επιστολογράφος και στα χρόνια της εξορίας του θεώρησε σημαντικό να συνεχίσει αυτή του την ενασχόληση, αφού πίστευε πως αυτό το είδος πνευματικής επικοινωνίας, ενσωμάτωνε τις σκέψεις του στην αμεσότητα της καθημερινής εμπειρίας. Σχεδόν το σύνολο των επιστολών του αυτής της περιόδου έχουν διασωθεί χάρη στη δουλειά και την επιμέλεια του Σόλεμ και του Αντόρνο, με τους οποίους επικοινωνούσε συχνότερα. Ο Μπένγιαμιν έμεινε προσκολλημένος σε αυτή του συνήθεια, αφού με τις επιστολές του, θεωρούσε πως διατηρούσε ζωντανή μια σημαντική λογοτεχνική παράδοση που είχε αρχίσει να χάνεται και επιβεβαιωνόταν η αντίληψή που είχε για τον εαυτό του, ως τον «*τελευταίο Ευρωπαίο*», τον άνθρωπο δηλαδή που κρατάει ζωντανό ακόμη το πνεύμα των παραδόσεων, πριν τις παρασύρει η έλευση του ναζισμού και της καταστροφής που αυτός επέφερε στα γράμματα και στις τέχνες. Ο Αντόρνο

¹¹⁴ Walter Benjamin, *Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Λέσχη Κατασκόπων του 21^{ου} Αιώνα, Αθήνα, 2014, σελ. 15

¹¹⁵ Patrick H. Hutton, Walter Benjamin: The Consolation of History in a Paris Exile, *Historical Reflections/Reflexions Historiques*, Vol. 36/No. 1 (Spring 2010), σελ. 80-90

αναφέρει δε πως «τα γράμματά του ήταν για αυτόν απεικονίσεις της ιστορίας για το τι επιβιώνει από την καταστροφή του χρόνου». Η συλλογή επιστολών παλαιών Γερμανών διανοούμενων (μεταξύ των οποίων οι Ιμμάνουελ Κάντ, Φρίντριχ Χόλντερλιν, Βίλχελμ Γκριν, Γκέοργκ Φόρστερ, Ντέιβιντ Στράους κλπ.) αποτελούσε για τον Μπένγιαμιν μια μαρτυρία για μια εποχή όπου η γερμανική κουλτούρα δεν είχε επισκιαστεί από την επέλαση του εθνικοσοσιαλισμού. Οι επιστολές αυτές είχαν μια εν δυνάμει απελευθερωτική τάση για τον ίδιο και για τον πολιτισμό την εποχή που τις συνέλεγε και τις μελετούσε στην εξορία του. Οι πηγές του Μπένγιαμιν αποτελούνταν από δυο κατηγορίες επιστολών, όπου η πρώτη αφορούσε Γερμανούς διανοούμενους που ήταν εξόριστοι κατά την περίοδο 1783-1883, ενώ η δεύτερη αφορούσε Γερμανούς διανοούμενους οι οποίοι είχαν βρεθεί σε δύσκολη θέση λόγω της στάσης τους απέναντι στη Γαλλική Επανάσταση. Στις επιστολές ο Μπένγιαμιν προσπαθούσε να βρει τον συνδετικό κρίκο της ζωής των πνευματικών προγόνων του με τις εμπειρίες που ο ίδιος βίωνε. Στο σύνολο τους, οι επιστολές αυτές αποτελούσαν έναν κώδικα μνήμης που σηματοδοτούσε τις δικές του στιγμές ζωής. Ο Μπένγιαμιν μεταφέροντας την αμεσότητα των συνθηκών στις οποίες είχαν γραφτεί, θεωρούσε πως έδειχνε πως επιστολές που είχαν γραφτεί 50-100 χρόνια νωρίτερα, είχαν προβλέψει την κατάσταση που ζούσε τώρα αυτός και οι υπόλοιποι εξόριστοι. Οι περισσότερες από τις επιστολές που αναπαρήγαγε ο Μπένγιαμιν ωστόσο δείχνουν διανοούμενους παραιτημένους από τη μοίρα τους ως εξόριστοι που ήταν, με μόνο ελάχιστες στιγμές ικανοποίησης και αυτές για έναν ημιτελή σκοπό. Οι παλιές επιστολές έδωσαν στον Μπένγιαμιν μια παρηγοριά, αφού του υπενθύμιζαν πως ήταν ένας από τους τελευταίους εκπροσώπους μιας εποχής που δεν θα έρθει ξανά και είχε ως πυλώνες της τον Γερμανικό Διαφωτισμό και τη Γαλλική Επανάσταση. Ο ίδιος είχε αποδεχθεί πως η εξορία του δεν θα τελείωνε με καλό τρόπο και είχε αποθέσει τις σκέψεις του και τα έργα του στη προοπτική μιας μελλοντικής λύτρωσης από αυτούς που θα συνέχιζαν τον αγώνα. Ο σκοπός του Μπένγιαμιν ήταν να ανακτήσει κάποιες σημαντικές στιγμές της μνήμης από το παρελθόν, ώστε να απελευθερώσει τις δημιουργικές τους δυνατότητες στο παρόν. Οι επιστολές του Μπένγιαμιν μαρτυρούν την εμπιστοσύνη του στην εξαιρετική δύναμη της φαινομενικά εύθραυστης μνήμης να συνδέει το παρελθόν και το παρόν σε μια αποκαλυπτική συγχρονικότητα που καλύπτει τεράστιες εκτάσεις του ιστορικού χρόνου.¹¹⁶

Στην εξορία ο Μπένγιαμιν ασχολήθηκε και με το ζήτημα της γλώσσας. Στο δοκίμιο του «*Το έργο του μεταφραστή*», ο Μπένγιαμιν αναφέρει πως καθήκον των εξόριστων συγγραφέων και φιλοσόφων είναι να απελευθερώσουν στη δική τους γλώσσα την «καθαρή γλώσσα», που είναι και αυτή εξόριστη ανάμεσα στις υπόλοιπες γλώσσες και

¹¹⁶ Patrick H. Hutton, Walter Benjamin on the French Exile of German Men of Letters, *Journal of The Western Society for French History*, Vol. 36 (2008), σελ. 235-248

φυλακισμένη σε μια προσπάθεια να δημιουργηθεί ένα έργο.¹¹⁷ Η μητρική γλώσσα των κειμένων είναι κάτι που απασχόλησε τον Μπένγιαμιν για τον λόγο πως αισθανόταν πως με τη μετάφραση έργων αλλοτριώνεται ο χαρακτήρας των κειμένων και το νόημά τους. Στην εξορία δε, αυτό γίνεται ακόμη πιο έντονο, αφού ο ίδιος ο Μπένγιαμιν, θεωρεί πως το να βρίσκεσαι μακριά από τον τόπο σου, σε επηρεάζει σε τεράστιο βαθμό και ο ίδιος ένοιωθε αποξενωμένος ακόμη και σε αυτό το επίπεδο νοιώθοντας πως έχει υποστεί έναν γλωσσικό ξεριζωμό.¹¹⁸ Με αφορμή την έρευνά του για τη γλώσσα, ο Μπένγιαμιν πέρασε ένα συμβολικό κατώφλι, αυτό όπου αναγκάζεται να μπει σε μια εξορία και της γλώσσας, από την οποία επίσης φαίνεται να μην υπάρχει καμία επιστροφή. Παρά ταύτα ο ίδιος ο Μπένγιαμιν θεωρεί πως ο μεταφραστής πρέπει να δώσει μια υπόσχεση και να έχει ταυτόχρονα και μια ευθύνη. Αυτή είναι να προσπαθήσει να ανανεώσει τη γλώσσα, ώστε έστω και σε συμβολικό επίπεδο να ακυρωθεί η εξορία αυτή τουλάχιστον.¹¹⁹ Η προσπάθεια ανανέωσης και βελτίωσης της γλώσσας έτσι ώστε να γίνεται κατανοητή ακόμη και στα μεταφρασμένα κείμενα ή και στην καθημερινή συνομιλία στην εξορία, φαίνεται και από την αλληλογραφία του Μπένγιαμιν με τον Σόλεμ ήδη από τις πρώτες μέρες της εξορίας του στο Παρίσι, όπου ο Σόλεμ τον προτρέπει να βρει τρόπους για να μπορεί να επικοινωνεί καλύτερα τα γραπτά του κείμενα και τα βιβλία που μεταφράζει. Του αναφέρει μεταξύ άλλων μάλιστα πως δεν χρειάζεται να το κάνει στο εβραϊκά όλο αυτό, αφού τα εβραϊκά ως γλώσσα δεν είναι τα κατάλληλα για να συμβαδίσουν με τον τρόπο με τον οποίο εκφράζεται ο Μπένγιαμιν.¹²⁰ Εδώ μπορούμε να σχολιάσουμε και την θέση που είχε η Άρεντ πάνω στο ζήτημα της γλώσσας. Η Άρεντ, θεωρούσε πως το μόνο πράγμα το οποίο είχε μείνει ζωντανό από την προχιτλερική Ευρώπη, ήταν η γλώσσα. Αρνούνταν πεισματικά να απαρνηθεί τη μητρική της γλώσσα και πάντα κρατούσε τις αποστάσεις τόσο απέναντι στα γαλλικά όσο και στα αγγλικά, παρόλο που ήταν δυο γλώσσες που τις κατείχε εξίσου καλά στον προφορικό και γραπτό της λόγο. Θεωρούσε πως στα γερμανικά μπορούσε να κάνει πολλές περισσότερες «λεκτικές ακροβασίες» σε σχέση με τα αγγλικά που έγραφε κατά τη διάρκεια της εξορίας της. Πίστευε πως η γερμανική γλώσσα ήταν και αυτή θύμα της ναζιστικής Γερμανίας και πως παρά το «βάρος» που κουβάλαγε, κάθε φορά που μιλούσε γερμανικά στην εξορία και οι άλλοι την κοίταζαν καχύποπτα, δεν μπορούσε να βρεθεί κανένα υποκατάστατο για αυτή, αφού ήταν η μητρική της γλώσσα.¹²¹ Η Άρεντ, με βάση την κατάσταση που βίωνε ως ξένη, ως εξόριστη, στάθηκε απέναντι στη γλώσσα με δυο τρόπους. Ο ένας ήταν αυτός του ακαδημαϊκού σχολιασμού πάνω σε ζητήματα της επικαιρότητας, όπου χρησιμοποιούσε μια έντονη πολεμική στα γραπτά της, γράφοντας στα αγγλικά και ο άλλος ήταν η

¹¹⁷ Gys- Walt Van Egdom, Theses on Pure Language and Postliterate Translation: Walter Benjamin and the Experience of Existential Exile in Language and Translation, *Cadernos de Tradução*, Vo. 38/ No. 1 (Jan./ Apr. 2018), σελ. 157- 159

¹¹⁸ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 168- 169

¹¹⁹ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 175- 176

¹²⁰ Gershom Scholem (επιμ.), *The correspondence...*, ό. π., σελ. 85-87

¹²¹ Χαννό Άρεντ, *Γράψοντας και σκέπτοντας...*, ό. π., σελ. 38-39

συνδιαλλαγή της με κείμενα του παρελθόντος, στα γερμανικά, στα οποία μπαίνει σε μια έντονη και αγωνιώδη συνομιλία με τον ίδιο της τον εαυτό, έτσι ώστε να διατηρήσει τον δεσμό της με την γενέθλια πατρίδα της, τόσο στη γλώσσα όσο και της ταυτότητάς της ως Εβραία και γυναίκα.¹²² Τόσο ο Μπένγιαμιν όσο και η Άρεντ λοιπόν, προσπάθησαν με τον τρόπο τους, να κρατήσουν ζωντανή τη μητρική γλώσσα τους, αφού ήταν ένα κομμάτι του εαυτού τους που τους συνέδεε με το παρελθόν και με το οποίο δεν ήθελαν χάσουν την επαφή τους.

Η εξορία άφησε στον Μπένγιαμιν σημάδια και στο σώμα του. Ήδη ήταν ένας άνθρωπος που είχε πρόβλημα με την όραση του και το περπάτημά του (λόγω άσθματος) από νεαρή ηλικία. Στο Παρίσι, οι δυσκολίες με τις οποίες είχε έρθει αντιμέτωπος τόσο οικονομικά, αφού είχε ελάχιστα έσοδα, όσο και ψυχολογικά, αφού δεν μπορούσε να ανταπεξέλθει σε όσα συνέβαιναν σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο (από τους ανεκπλήρωτους έρωτες και την απόρριψη των γραπτών του μέχρι τις εξελίξεις στη Γερμανία και το Γερμανοσοβιετικό σύμφωνο μη επίθεσης του 1939 μεταξύ Στάλιν και Χίτλερ και την παραμονή του σε στρατόπεδο συγκέντρωσης) τον οδήγησαν στο να φαίνεται πως είχε παρατήσει τελείως την εμφάνιση του, πράγμα που ανησυχούσε πολύ τους κοντινούς του ανθρώπους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αφήγηση του Σόλεμ, ο οποίος τον Φλεβάρη του 1938 τον επισκέφτηκε στο Παρίσι, όπου και ήταν και η τελευταία φορά που θα βρίσκονταν από κοντά. Ο Σόλεμ περιγράφει πως η εμφάνιση του είχε αλλάξει κατά πολύ σε αυτά τα 11 χρόνια που είχαν να βρεθούν, αφού του φαινόταν πιο κοντός και παχύς, τα μαλλιά του είχαν γκριζάρει, τα ρούχα του ήταν μπαλωμένα, ενώ και η συμπεριφορά του ήταν πιο απότομη και περίεργη από ποτέ. Ο Σόλεμ έγραφε πως ενώ ήταν ένας άνθρωπος 45 ετών, φαινόταν ήδη πολύ γέρος και αυτό ήταν αποτέλεσμα από τη μακροχρόνια εξορία του και τις κακουχίες που είχε περάσει.¹²³

Οι εποχές αφήνουν τη σφραγίδα τους με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο, στους ανθρώπους που επηρεάστηκαν περισσότερο από αυτές και υπέφεραν εξίσου ή και περισσότερο με τους συγχρόνους τους. Τέτοια περίπτωση ήταν και ο Βάλτερ Μπένγιαμιν. Το Παρίσι, δεν ήταν πια η «*πρωτεύουσα του 19^{ου} αιώνα*» όπως την είχε χαρακτηρίσει στα έργα του ο Μπένγιαμιν, αλλά αποδείχτηκε το καταλληλότερο σπίτι για τους ανέστιους, για τους πρόσφυγες και εξόριστους σαν και αυτόν τη δεκαετία του '30. Ο Μπένγιαμιν, σύμφωνα με την Άρεντ, αισθανόταν πως μπορούσε ένας ξένος να νοιώσει στο Παρίσι σαν στο σπίτι του, γιατί μπορούσε να κατοικήσει στην πόλη όπως ακριβώς ζούσε και μέσα στους δικούς του τέσσερις τοίχους. Δηλαδή, όπως ακριβώς ζούσε στο διαμέρισμα του κάνοντάς το άνετο (με βάση τις οικονομικές του δυνατότητες), ζώντας σε αυτό χωρίς απλά να το χρησιμοποιεί για να τρώει, να κοιμάται και να δουλεύει, έτσι ακριβώς μπορούσε να κατοικήσει και στην πόλη του Παρισιού, όπου μπορούσε να περπατά μέσα σε αυτή χωρίς

¹²² Julia Kristeva, *Χάννα Άρεντ...*, ό. π., σελ. 264-265

κάποιο σχέδιο ή σκοπό, να απολαμβάνει τη στέγη που του προσέφεραν τα αναρίθμητα καφέ της και να παρακολουθεί τους διαβάτες να περνούν και τη ζωή όλης της πόλης. Ήταν η πόλη που προσκαλούσε όλους τους flaneur, όλους αυτούς που είχαν μείνει απάτριδες και δεν μπορούσαν να ενσωματωθούν ούτε πολιτικά ούτε κοινωνικά πουθενά, να ζήσουν εκεί.¹²⁴ Ο Μπένγιαμιν στην εξορία του αντιλαμβανόταν πως ξημέρωνε μια νέα εποχή στην ανθρωπότητα, μια εποχή παρακμής που θα οδηγήσει την ιστορία και τις παραδόσεις σε ένα πεδίο ερειπίων. Αυτή του τη θέση την έχει εκφράσει όσο πιο απερίφραστα γίνεται σε μια επιστολή του στον Σόλεμ, από το Παρίσι το 1935, όπου γράφει «...στην πραγματικότητα, δεν έχω καμία διάθεση να προσπαθήσω να καταλάβω την κατάσταση του κόσμου. Σε αυτόν τον πλανήτη, μεγάλος αριθμός πολιτισμών τελείωσε μέσα στο αίμα και τη φρίκη. Φυσικά, θα πρέπει ευχόμαστε ο πλανήτης κάποια ημέρα να γνωρίσει πολιτισμό που θα έχει εγκαταλείψει το αίμα και τη φρίκη. Πράγματι, τείνω να υποθέτω πως ο πλανήτης μας αυτό περιμένει. Αλλά είναι τρομερά αμφίβολο ότι εμείς μπορούμε να του προσφέρουμε τέτοιο δώρο στα γενέθλιά του για τα εκατό ή τα τετρακόσια εκατομμύρια χρόνια του. Και αν δεν μπορούμε, ο πλανήτης τελικά θα μας τιμωρήσει τους άφρονες καλοπροαίρετους προσφέροντάς μας την Έσχατη Κρίση».¹²⁵ Η ζωή του Μπένγιαμιν στην εξορία, μας άφησε μια μεγάλη φιλοσοφική- πολιτική διαθήκη, όπου μέσα από τα έργα του και τις πράξεις του, από τη μια μιλούσε για τον νέο πόλεμο που ήταν προ των πυλών και από την άλλη επεξεργαζόταν τη «συνολική εμπειρία» της γενιάς του, μιας γενιάς που είχε βιώσει μια μεγάλη ακμή παραγωγής έργου και ταυτόχρονα μια παρακμή σε όλα τα επίπεδα (πολιτικό, κοινωνικό, πολιτισμικό κλπ.) με την άνοδο του φασισμού και του Χίτλερ στην εξουσία.¹²⁶

B) Η επιρροή της εξορίας στη Χάννα Άρεντ

Η Χάννα Άρεντ, κάθε άλλο παρά «επαγγελματία φιλόσοφο» θεωρούσε τον εαυτό της. Η πολυτάραχη διαδρομή της ζωής της στην εξορία, αλλά και πρωτίτερα, διακατέχεται εξ αρχής από εκείνο το πάθος που ταυτίζει τη ζωή με τη σκέψη, θέτοντας τη ζωή στο επίκεντρο των εργασιών της. Η θεματική της ζωής εμφανίζεται σε όλα τα κείμενά της, τόσο στα πολιτικά και ιστορικά όσο και στα φιλοσοφικά. Η περιφρόνηση προς την ανθρώπινη ζωή, που για την Άρεντ ξεκινάει με την τεχνολογική πρόοδο με το τέλος του Α Παγκοσμίου Πολέμου, εκτοξεύεται με την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία και τα όσα ακολούθησαν με τους εκατοντάδες χιλιάδες εξόριστους Εβραίους και τα εκατομμύρια θύματα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης (και στα γκουλάγκ της ΕΣΣΔ όπως θα αναφέρει στα κείμενα της για τον Ολοκληρωτισμό).¹²⁷

¹²⁴ Hannah Arendt, *Άνθρωποι σε χρόνους...*, ό. π., σελ. 270-271

¹²⁵ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 292- 293

¹²⁶ Μόμε Μπρόντερσεν, *Βάλτερ Μπένγιαμιν...*, ό. π., σελ. 146

¹²⁷ Julia Kristeva, *Χάννα Άρεντ...*, ό. π., σελ. 24-25

Η Άρεντ στα χρόνια της εξορίας της, ειδικά μετά τη μετανάστευση της στις ΗΠΑ, θα αναδειξεί πως οι σύγχρονες δημοκρατίες είναι και αυτές ολοκληρωτικές, πως αδιαφορούν για τους ανθρώπους και θεωρούν την ανθρώπινη ζωή περιττή. Μάλιστα καταγγέλλει πως τα πρώτα θύματα σε αυτή τη νέα βιομηχανία πτωμάτων, είναι οι εξόριστοι, οι περιθωριοποιημένοι από το σύστημα άνθρωποι, οι οποίοι ξαφνικά βρίσκονται χωρίς πατρίδα, χωρίς χαρτιά και χωρίς καμία υπόσταση. Είναι οι *Displaced Persons* (Εκτοπισμένοι Άνθρωποι), όπως χαρακτηρίστηκαν οι πρόσφυγες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.¹²⁸ Θα εστιάσει πάρα πολύ στην ταυτότητα του Εβραίου παρία και θα μελετήσει ενδελεχώς πολλές προσωπικότητες του εβραϊκού πολιτισμού, ανάμεσα τους και τον καλό της φίλο στην εξορία στο Παρίσι Βάλτερ Μπένγιαμιν. Η Άρεντ θεωρεί πως είναι απαραίτητη η συγκρότηση ενός εβραϊκού κράτους ως φαρμάκου στην απουσία πολιτικής διάστασης που χαρακτηρίζει την εβραϊκή παράδοση. Θα πει πως αυτή διέπεται από έναν «ακοσμισμό»¹²⁹, ο οποίος λόγω της εξορίας αρχικά και της κατάστασης του παρία στη συνέχεια, αναπτύσσει τις προσωπικές αρετές της αλληλεγγύης και της δικαιοσύνης, αλλά παραβλέπει την αναγκαιότητα ενός «χώρου εμφάνισης» που θα σέβεται τη μοναδικότητα και τους δεσμούς ως θεμέλια της δημοκρατίας. Ταυτόχρονα όμως θεωρεί αναγκαίο το νέο κράτος να συνεργαστεί με τους Άγγλους και τους Άραβες στην περιοχή, έτσι ώστε να μην καταλήξει και αυτό ένας ακόμη στρατιωτικός μηχανισμός που θα απειλεί με εκτόπιση και αφανισμό τους ντόπιους πληθυσμούς.¹³⁰

Η ενασχόληση της με τους απάτριδες, ξεκίνησε στα χρόνια της εξορίας, όταν και η ίδια έγινε μια από αυτούς. Ειδικά δε για τους Εβραίους, στο έργο της για τον ολοκληρωτισμό, η Άρεντ αναλύει πως ήδη τα ευρωπαϊκά έθνη- κράτη από τον 19^ο αιώνα προσπαθούν μέσω ειρηνικών διευθετήσεων να λύσουν τα προβλήματα με τις μειονότητες και το μόνο που καταφέρνουν είναι να οδηγούν τους Εβραίους στην εξορία, αφού δεν ήθελαν να υπαχθούν στην προστασία των μειονοτήτων των χωρών από τις οποίες κατάγονταν. Αργότερα δείχνει πως η Γερμανία έγινε η πρώτη χώρα που χρησιμοποίησε τη βία ώστε οι Εβραίοι να καταφύγουν στην εξορία και πως το παράδειγμά της ακολούθησαν και άλλες χώρες, με πρώτα θύματα και εκεί τους Εβραίους. Η Άρεντ τονίζει πως η ανικανότητα να δοθούν νομικά δικαιώματα στους απάτριδες (ιδιότητα του πολίτη), οδήγησε στην καταστροφή της φύσης του έθνους- κράτους έτσι όπως είχε αυτό διαμορφωθεί μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Επίσης, με την δημιουργία των στρατοπέδων συγκέντρωσης από τους ναζί, δολοφονείται και το νομικό πρόσωπο των εκτοπισμένων, αφού αναμιγνύονται με τις άλλες κατηγορίες κρατουμένων εκεί. Φαίνονται πια σαν άνθρωποι που δεν υπήρξαν ποτέ και σύμφωνα με την Άρεντ συντελέστηκε μια

¹²⁸ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 26 και 67-68

¹²⁹ Ο Ακοσμισμός είναι μια διδασκαλία που αρνείται πως ο κόσμος είναι μια ανεξάρτητη πραγματικότητα σε σχέση με την θεία πραγματικότητα. Βλ. ενδεικτικά <https://de.wikipedia.org/wiki/Akosmismus>, όπως επίσης και <https://plato.stanford.edu/entries/hegel/#EngTraKeyTex>, τελευταία πρόσβαση στις 23/07/23

«οργανωμένη λήθη» στα στρατόπεδα απέναντι στους εκτοπισμένους που οδηγήθηκαν εκεί.¹³¹

Το ζήτημα της απομόνωσης στην εξορία, επίσης μελετήθηκε από την Άρεντ. Στο έργο της για τον Ολοκληρωτισμό, η Άρεντ γράφει πως αυτός που απομονώνεται από τον κόσμο στην κατάσταση του εξόριστου, είτε θεωρεί τον εαυτό του κοινωνικά παρείσακτο, είτε θεωρεί πως έχει αποξενωθεί πλέον από τις εξελίξεις της εποχής, είτε έχει απομονωθεί δια του τρόμου την οποία επιφέρει η εξορία και ο ξεριζωμός από την πατρίδα. Η απομόνωση για την Άρεντ, είναι το πιο γόνιμο πεδίο για να αναπτυχθεί ο τρόμος και η βία, γιατί οι απομονωμένοι άνθρωποι παύουν να δρουν συλλογικά και έτσι γίνονται ανίσχυροι μπροστά σε αυτά που συντελούνται μπροστά στα μάτια τους. Η απέχθεια που νοιώθει για τον εαυτό του ο εξόριστος είναι η ίδια η πολιτική βία που έχει εσωτερικευθεί και αφομοιωθεί. Ακόμη και αυτοί που επέζησαν από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και κατέφυγαν στην εξορία, συχνά κυριεύονται από αμφιβολίες για τα ίδια τα λεγόμενά τους, σαν να έχουν εκλάβει κατά λάθος τον εφιάλτη που έζησαν ως κάτι το «κανονικό».¹³² Η ίδια η Άρεντ είχε περάσει για χρόνια αυτό το στάδιο, ειδικά από τη στιγμή που απαρνήθηκε την γερμανική της ταυτότητα το 1937 και θεώρησε πως ο μόνος τρόπος για να μπορέσει ο εξόριστος να αντιμετωπίσει αυτή την κατάσταση της απομόνωσης είναι να αναπτύξει μια ισχυρή κριτική ικανότητα, αφού θεωρούσε πως αυτή είναι μια από τις πιο θεμελιώδεις ικανότητες του ανθρώπου αφού του δίνει τη δυνατότητα να προσαρμοστεί στη δημόσια σφαίρα και στις εξελίξεις που τρέχουν κάθε εποχή.¹³³

Η Άρεντ, όπως και ο Μπένγιαμιν, ασχολήθηκε στην εξορία με το ζήτημα της παράδοσης. Για την Άρεντ, όταν το νήμα της παράδοσης κόβεται, τότε αντίστοιχα και η ανθρώπινη ύπαρξη κινδυνεύει. Όσα από τα σύμβολα (παραμύθια, λαϊκά τραγούδια κλπ.) αφομοιώνει κάποιος στο πρώιμο στάδιο της ζωής του και μαθαίνει να τα ερμηνεύει, τότε αυτά αναδεικνύονται σε δομικά στοιχεία και σταθερές της προσωπικότητάς του. Όπως μαθαίνει κάποιος τη μητρική του γλώσσα χωρίς να γνωρίζει τη γραμματική της, έτσι βιώνει και το οικείο σε αυτόν περιβάλλον και τις παραδόσεις που το συνοδεύουν. Η παραδοσιακή εικόνα της πατρίδας μέσα από τα δημοτικά τραγούδια, τα ποιήματα και τις λαϊκές ρήσεις, ξυπνάνε μνήμες στον εξόριστο και τον κάνουν να θέλει να αποτινάξει από πάνω του μια σειρά από δυσάρεστους συνειρμούς, οι οποίοι ήταν αυτοί που τον οδήγησαν στην εξορία.¹³⁴ Το κρίσιμο σημείο είναι, σύμφωνα με την ίδια, ο άνθρωπος να μπορέσει να επιβιώσει και να δράσει μέσα σε αυτό το χάσμα που δημιουργείται στην ιστορική συνέχεια και να επιδιώξει όχι να καλυφθεί το χάσμα ανάμεσα στο παρελθόν και το

¹³¹ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 196- 197 και 203- 204

¹³² Χάννα Άρεντ, *Οι απαρχές του Ολοκληρωτισμού- Τρίτο Μέρος, Ολοκληρωτισμός*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2017, σελ. 184-185

¹³³ Σπύρος Μακρής, *Hannah Arendt- Ολοκληρωτισμός, Ανθρώπινη Κατάσταση και Παράδοση*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2014, σελ. 45-47

¹³⁴ Jean Amery, *Πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση*, μτφρ. Γιάννης Καλιφατίδης, Άγρα, Αθήνα, 2009,

μέλλον, αλλά να γίνει το άλμα *προς* το μέλλον, με μια αλλαγή πορείας *μέσω* του παρελθόντος. Η Άρεντ βλέπει στη παράδοση την πολιτική πράξη να γίνεται απελευθερωτική και οι άνθρωποι να χειραφετούνται μέσα από αυτήν. Οι βάσεις για να γίνουν όλα αυτά στηρίζονται, για την Άρεντ, στη ρεπουμπλικανική πολιτική θεωρία, την οποία ενώ τη γνώριζε και τη μελετούσε, στην εξορία της στην Αμερική, θεώρησε πως είδε την ύψιστη μορφή της και μάλιστα προσπάθησε να αναλύσει αυτόν της τον στοχασμό στο βιβλίο της *«Για την Επανάσταση»*, σε μια περίοδο που στη χώρα η ρεπουμπλικανική πολιτική θεωρία βρισκόταν εκτός μόδας. Η Άρεντ επεδίωκε να θέσει στο επίκεντρο τον λαό και τους πολίτες ως ένα ενιαίο πολιτικό σώμα που θα αντιστέκεται στην εξουσία από τη μια και θα στέκεται κριτικά και αναστοχαστικά στα ζητήματα της παράδοσης.¹³⁵

Τα κείμενά της για το τι ορίζουμε ως κακό στην ανθρωπότητα, ήταν από τα πιο σημαντικά στα χρόνια της στην εξορία. Όταν η Άρεντ περιέγραφε τον ναζισμό ως το *«ριζικό κακό»*, έλεγε πως οι επιπτώσεις του Άουσβιτς θα είναι ελάχιστες στη γερμανική εθνική ιστορία και πως δεν έχει κανένα νόημα να τιμωρήσουμε τους Γερμανούς συλλογικά ως λαό. Θεωρούσε πως τα αδικήματα των ναζί αποτελούσαν σύμπτωμα των δεινών της πολιτικής νεωτερικότητας εν γένει και πως οι ναζί δεν ήταν τίποτα ήρωες ή τυχοδιώκτες αλλά απλοί καθημερινοί άνθρωποι με οικογένειες που ήθελαν δουλειά και καριέρα.¹³⁶ Όταν λίγα χρόνια αργότερα ήταν παρούσα στη δίκη του Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ και εκεί χρησιμοποίησε το όρο *«κοινοτοπία του κακού»*, η Άρεντ βρέθηκε να έχει απέναντί της το σύνολο σχεδόν των Εβραίων ανά τον κόσμο, με πολλούς να την κατηγορούν πως με τη στάση της, αθώωνε τον Άιχμαν και συνολικά τους ναζί για τα εγκλήματά τους. Μάλιστα πολλοί στενοί της φίλοι και συνάδελφοι πήραν αποστάσεις από τη θέση της. Ο Σόλεμ σε μια επιστολή του, τον Ιούνιο του 1963 της λέει, πως το βιβλίο της δεν δίνει κατά κανέναν τρόπο απάντηση στο ερώτημα της νέας γενιάς του Ισραήλ, που αναρωτιόταν για ποιο λόγο επέτρεψαν οι Εβραίοι της Γερμανίας να τους σφαγιάσουν οι ναζί. Θεωρεί πως το βιβλίο της δείχνει μια έλλειψη ευαισθησίας από πλευράς της συγγραφέως και πως η Άρεντ παρόλο που προέρχεται από μια γενιά διανοούμενων που έζησαν την άνοδο του ναζισμού και κατάφερε να επιβιώσει στην εξορία παρά τις δυσκολίες, δεν διακατέχεται από καμία αγάπη απέναντι στον εβραϊκό λαό. Επιπλέον δεν της συγχωρεί το γεγονός πως στο κομμάτι όπου αναφέρεται στην αντίσταση των Εβραίων, διακρίνει μια δημαγωγική τάση απέναντι στα εβραϊκά συμβούλια, αφού δεν δύναται από τη στιγμή που η ίδια (όπως και ο Σόλεμ) δεν ήταν παρούσα να κρίνει ποιες αποφάσεις θα έπρεπε να είχαν ληφθεί σε εκείνες τις δύσκολες περιστάσεις.¹³⁷ Η Άρεντ του απάντησε ένα μήνα μετά. Στην επιστολή της αναφέρει, πως ποτέ της δεν αξίωσε να είναι κάτι άλλο από αυτό που ήδη

¹³⁵ Στο ίδιο, ό. π., σελ 195- 203

¹³⁶ Ρίτσαρντ Γουόλιν, *Τα παιδιά του Χάιντεγκερ- Χάνα Άρεντ, Καρλ Λέβιτ, Χανς Γιόνας και Χέρμπερτ Μαρκούζε*, μτφρ. Μάνος Βασιλάκης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2017, σελ. 82-83

¹³⁷ Gershom Scholem- Hannah Arendt, *Δυο επιστολές για τη ρηχότητα του κακού*, μτφρ. Παναγιώτης

ήταν. Αντιμετώπιζε την εβραϊκότητά της ως ένα από τα πραγματικά και αναντίρρητα δεδομένα της ζωής της. Επίσης του λέει πως η μόνη αγάπη που νοιώθει είναι για τους φίλους της και τους δικούς της ανθρώπους και για κανέναν λαό, είτε τον εβραϊκό είτε τον γερμανικό είτε τον αμερικανικό. Θεωρεί πως στο βιβλίο της δεν κάνει κριτική συνολικά στην αντίσταση των Εβραίων, αλλά σε συγκεκριμένες ενέργειες των ηγετών των εβραϊκών συμβουλίων από το 1941 και έπειτα. Για τις δε ενοχλήσεις που προκαλεί η στάση της για τη δίκη του Άιχμαν, λέει πως προέρχονται από κύκλους της εβραϊκής ηγεσίας σε Ισραήλ και ΗΠΑ, επειδή η ίδια είναι ανεξάρτητη και δεν είναι ενταγμένη σε κανένα κόμμα και καμία οργάνωση. Μιλάει τέλος για την αλλαγή της άποψής της να μην μιλάει πια για «ριζικό κακό», αλλά για «κοινοτοπία του κακού». Υποστηρίζει πως πλέον με τα χρόνια που έχει ζήσει στην εξορία και για το πως έχουν εξελιχθεί τα έθνη- κράτη, το κακό μπορεί να θεωρηθεί μόνο ως κάτι το ακραίο, χωρίς κάποια δαιμονική διάσταση. Είναι το κακό αυτό που προκαλεί την σκέψη, που σαρώνει τα πάντα και που διασπείρεται σαν μύκητας στον πλανήτη. Μόνο το καλό σύμφωνα με την Άρεντ έχει βαθύτητα στη σκέψη και έτσι ο Άιχμαν είναι δικαίως για την ίδια το συγκεκριμένο πρότυπο της «κοινοτοπίας του κακού».¹³⁸

Η Άρεντ όταν πήρε το δρόμο της εξορίας, είχε βιώσει μια μεγάλη απογοήτευση από το γεγονός πως αρκετοί φίλοι και γνωστοί της (προεξέχοντος του Χάιντεγκερ) είχαν συνεργαστεί ή έδειχναν ανοχή στους ναζί. Η ίδια έλαβε αμέσως ρόλο στην αντίσταση κατά των ναζί, όπως είδαμε, στο Παρίσι με το να είναι σε οργανισμούς που βοηθούσαν στη μετανάστευση στη Παλαιστίνη. Από τη δεκαετία του '40 όταν και έφυγε στις ΗΠΑ και ενώ ένα εβραϊκό κράτος ήταν προ των πυλών, η Άρεντ έρχεται σε αντίθεση με τους σιωνιστές ηγέτες για το αραβικό ζήτημα. Ήδη μετά το ψήφισμα του Οκτώβρη του 1944 για εγκαθίδρυση μιας «ελεύθερης και δημοκρατικής εβραϊκής κοινοπολιτείας», η Άρεντ ασκεί δριμεία κριτική στην ηγεσία των σιωνιστών, αναφέροντας πως η ομοφωνία που προσπαθούν να πετύχουν, το μόνο που θα καταφέρει είναι να καταστρέψει την κοινωνική και προσωπική ζωή των ανθρώπων στη περιοχή της Παλαιστίνης και θα δημιουργήσει εκ νέου πρόσφυγες και απάτριδες. Στον πόλεμο που προέκυψε μεταξύ Εβραίων και Αράβων, η Άρεντ κατέφυγε αμέσως στην απάντηση για το τι θα έπρεπε να γίνει. Αφού όπως είχε ήδη γράψει το έθνος- κράτος ήταν μια καταστροφή, τότε θα έπρεπε οι δυο κοινότητες να ενωθούν σε μια ομοσπονδία με τοπικά εβραϊκά- αραβικά συμβούλια. Αυτή η πρόταση ήταν αποτέλεσμα της εξορίας της στις ΗΠΑ, αφού θεωρούσε πως το σύστημα με το οποίο ήταν δομημένη διοικητικά η χώρα ήταν ό,τι πιο δημοκρατικό θα μπορούσε να υπάρξει, όχι μόνο στη Παλαιστίνη, αλλά και στις ευρωπαϊκές χώρες.¹³⁹

¹³⁸ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 41-62

¹³⁹ Richard J. Bernstein, *Γιατί πρέπει να διαβάζουμε Χάνα Άρεντ*, μτφρ. Βασιλική Σουλαδάκη, Επίκεντρο,

Αυτό που διαχώριζε τη Χάννα Άρεντ σε σχέση με άλλους συγκαιρινούς της εξόριστους, ήταν το γεγονός πως η ίδια δεν είχε περιοριστεί σε μια εβραϊκή/σιωνιστική παράδοση, και κατάφερε να δει τον κόσμο της εξορίας με μια νέα ματιά. Η γνώση της ποίησης, της φιλοσοφίας και της πολιτικής, αλλά και το γεγονός πως η ιδιότητα της απάτριδος τη συνόδευσε για πολλά χρόνια, την έκαναν να αισθάνεται μια βεβαιότητα και μια ασφάλεια μέσα στο γενικότερο κλίμα βίας, διωγμών και αστάθειας για το μέλλον. Κατάλαβε πως για το ποιος είναι ο κάθε άνθρωπος, παίζουν ρόλο οι συγκυρίες και οι πράξεις μας. Η μόνη φορά άλλωστε που ήθελε να έχει μια ταυτότητα ήταν όταν έφυγε από τη Γερμανία το 1933 και θεώρησε ως πολιτικά απαραίτητο να αυτοπροσδιορίζεται ως Εβραία πρόσφυγας. Πάντως αρνιόταν πεισματικά ότι μέσω αυτής της ταυτότητας θα έπρεπε να σκέφτεται ή να ενεργεί με έναν συγκεκριμένο τρόπο. Η Άρεντ αυτό που ήθελε να κληροδοτήσει στις επόμενες γενιές ήταν πως θα πρέπει να σκεφτόμαστε τον κόσμο εκ νέου, να θέτουμε νέα όρια, να βρίσκουμε μια νέα γλώσσα και να αφηγούμαστε νέες ιστορίες.¹⁴⁰ Η Άρεντ ήταν ένα από τα ελάχιστα πρόσωπα του περασμένου αιώνα που είχε φτάσει στο επίπεδο όπου ζην και σκέπτεσθαι γίνονται ένα και το αυτό. Είχε γράψει άλλωστε το μόνο πράγμα που αρμόζει στη ζωή του πνεύματος είναι η αίσθηση ότι ζεις. Δίχως καμία αυταπάτη η Άρεντ κάλεσε τον κόσμο για μια πολιτική δράση, η οποία θα ισοδυναμεί με γέννηση και θα προσφέρει ένα καταφύγιο από την αποξένωση και τον ξεριζωμό.¹⁴¹

Γ) Η εξορία ως αποτύπωμα

Η Χάννα Άρεντ και ο Βάλτερ Μπένγιαμιν ανήκαν σε μια ιδιαίτερη γενιά ανθρώπων. Η τύχη (ή η ατυχία ανάλογα) έπαιξε κομβικό ρόλο στη ζωή όλων όσων επιβίωσαν από τη ναζιστική θηριωδία και κατάφεραν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο να συνεχίσουν τις ζωές τους. Σε αυτό στηρίζεται στο γεγονός πως αυτή γενιά έζησε στη χειρότερη περίοδο της σύγχρονης ιστορίας και μάλιστα όχι μόνο σε ένα μέρος, αλλά και όπου αλλού πήγαν μετά τη φυγή τους από τη ναζιστική Γερμανία. Υπήρξαν άνθρωποι που κατάφεραν να κάνουν οικογένεια και καριέρα και να δημιουργήσουν μια νέα ζωή, αλλά το τραύμα της εξορίας, η λύπη από τον χαμό των αγαπημένων προσώπων ήταν τεράστια και κάποιοι δεν μπόρεσαν να το ξεπεράσουν ποτέ. Τι ήταν τελικά αυτό που είχε σαν κοινό τόπο αυτή η γενιά; Ήταν η κοινή μοίρα που τους συνέδεε. Είχαν γλυτώσει από βέβαιο θάνατο στη Γερμανία, έζησαν τις δυσκολίες της προσαρμογής και αυτά τα χρόνια της φυγής, της εξορίας και της προσαρμογής σε νέες χώρες ήταν τα πιο δύσκολα και αβέβαια χρόνια της ζωής τους. Ένα κομμάτι πολύ σημαντικό ήταν αυτό της ταυτότητας επίσης. Οι άνθρωποι αυτοί προσπαθούσαν να κρατάνε μυστική την καταγωγή τους είτε από φόβο είτε από ντροπή κλπ. Θεωρούσαν πως το να αποκρύπτουν τη χώρα καταγωγής τους μαζί με την

¹⁴⁰ Samantha Rose Hill, *Critical Lives...*, ό. π., σελ. 207- 210

εβραϊκή τους ταυτότητα θα τους έδινε πιο εύκολα ευκαιρίες για εργασία. Μεταπολεμικά ένα μεγάλο κομμάτι των εξόριστων Εβραίων κατάφερε να βρει την νέα του πατρίδα με την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ και να μπορέσει να δημιουργήσει τις συνθήκες εκείνες τα επόμενα χρόνια, μέσω των δικών αξιωματικών των ναζί (Αϊχμαν κλπ.), ώστε να μπορέσει όλος ο κόσμος να μάθει τις διαστάσεις που είχε η Σοά στους Εβραίους της Ευρώπης και το τι γινόταν στα στρατόπεδα εξόντωσης από αυτούς που τα διοικούσαν και τους συνεργάτες τους.¹⁴²

Το να βρίσκεται κάποιος σε εξορία, σημαίνει πως βρίσκεται σε ένα είδος μιας βίαιης και επιβεβλημένης μετακίνησης. Η κίνηση αυτή είναι μεν βίαιη, όπως στην περίπτωση των Εβραίων διανοούμενων που μελετάμε, αλλά ταυτόχρονα είναι και μια έξοδος. Μία έξοδος που προτρέπει τον διανοούμενο, τον στοχαστή να σκεφτεί πάνω σε αυτά που έζησε με μια άλλη οπτική, σε έναν άλλο τόπο, σε μια νέα ενδεχομένως πατρίδα. Σίγουρα δεν είναι όλες οι μετακινήσεις επικερδείς για τους διανοούμενους και σε αρκετές περιπτώσεις είναι και δυσάρεστες. Όμως με τη ζωή τους, την ακαδημαϊκή και όχι μόνο τους πορεία, οι Εβραίοι διανοούμενοι, ανταποκρίνονται σε εκείνη τη μορφή διανοούμενου, όπως την είχε αναλύσει ο Γκέοργκ Ζίμμελ, εκείνος δηλαδή που βρίσκεται λίγο μέσα, λίγο έξω και που η αποκλίνουσα εμπειρία του οξύνει τις διερωτήσεις και κεντρίζει τη σκέψη του. Είναι μια μορφή δηλαδή πλέον και όχι ένα πρότυπο απαραίτητα.¹⁴³ Ο Εβραίος διανοούμενος αποτελεί ένα πρόσωπο μετατοπισμένο λόγω των ιστορικών συγκυριών, που δεν απαρνείται την καταγωγή του και τις μνήμες του, αλλά ταυτόχρονα καλωσορίζει και τις νέες προκλήσεις και τα νέα μέρη που πηγαίνει παρά τις δυσκολίες.

Οι εξόριστοι διανοούμενοι ήταν ακριβώς οι κατάλληλοι άνθρωποι σε εκείνη τη συγκυρία, λίγο πριν και αφότου τελείωσε ο ΄Β Παγκόσμιος Πόλεμος, για να δείξουν πως η εξορία δεν ήταν μόνο μια επώδυνη εμπειρία αλλά και ένα ισχυρό κίνητρο για να μπορέσουν να συνεχίσουν τις ζωές τους και να κάνουν γνωστά τα βάσανα που πέρασαν. Η τεράστια παραγωγή θεωρητικού έργου, κυρίως στις ΗΠΑ, από τη δεκαετία του '50 και μετά, αποτελεί την καλύτερη απόδειξη πως οι εξόριστοι διανοούμενοι ήταν αυτοί που μπορούσαν να μιλήσουν καλύτερα από τον καθένα για την εποχή την οποία πέρασε η ανθρωπότητα, γιατί ήταν αυτοί που είχαν βιώσει τη παρακμή και τη καταστροφή και ταυτόχρονα μετακινήθηκαν σε άλλους τόπους και δημιούργησαν νέες συνθήκες για τις ζωές τους. Μία από τις καλύτερες ερμηνείες για την εξορία των διανοούμενων, αποτελεί το έργο του Κάρλο Γκίντζμπουργκ για την έννοια της απόστασης. Η απόσταση μπορεί να αναδείξει την πραγματικότητα από ένα άλλο πρίσμα, να εξουδετερώσει τη συναισθηματική φόρτιση της χαμένης πατρίδας και της φυγής προς το άγνωστο που κουβαλάει ο διανοούμενος και μέσα από αυτή την απόσταση να “αποξενωθούν” από την

¹⁴² Walter Laquer, *Generation Exodus- The fate of young Jewish refugees from Nazi Germany*, Brandeis University Press, London, 2001, σελ. 271- 278

πραγματικότητα που θεωρούσαν έως τη στιγμή της εξορίας πως γνώριζαν και να δημιουργήσουν μια νέα κριτική σκέψη, ένα νέο διανοητικό έργο, το οποίο δεν θα είναι απομονωμένο και θα εντάσσεται σε έναν ευρύτερο ορίζοντα. Η συλλογική μνήμη, μεταβιβαζόμενη με τελετουργίες και παρόμοιες εκδηλώσεις, ενισχύει το δεσμό με το παρελθόν, ο οποίος δεν συνεπάγεται έναν εκπεφρασμένο στοχασμό πάνω στην απόσταση που μας χωρίζει από αυτό. Η απόσταση όταν ωθείται στα άκρα, μπορεί να γεννήσει μια απόλυτη έλλειψη συμπόνιας έναντι των άλλων ανθρώπων.¹⁴⁴ Πως θα πρέπει ο διανοούμενος να αντιδράσει απέναντι σε αυτή την έλλειψη; Ο διανοούμενος ανοίγει δρόμους και διευθετεί περάσματα γιατί βλέπει τον εαυτό του εν παρόδω και σκέφτεται ως περαστικός. Όλοι οι δρόμοι και τα περάσματα εν τέλει οδηγούν κάπου και αυτό οφείλεται στην ανθρώπινη φύση του διανοούμενου, αφού συνδέει την αρχή και το τέλος της διαδρομής.¹⁴⁵

Οι περισσότεροι εξόριστοι δεν δυσκολεύονται απλώς να ζήσουν μακριά από την πατρίδα τους, αλλά δυσκολεύονται επίσης να ζήσουν μαζί με όλα εκείνα τα στοιχεία που τους υπενθυμίζουν διαρκώς πως βρίσκονται στην εξορία και πως η πατρίδα δεν είναι και τόσο πολύ μακριά. Και όλα αυτά, με την κανονική ροή της καθημερινότητας να τους κρατάει σε συνεχή (πλην όμως βασανιστική και ανεκπλήρωτη) επαφή με τη γενέτειρά τους. Ως εκ τούτου ο εξόριστος βρισκόταν πάντα σε μια ενδιάμεση κατάσταση, όπου δεν μπορούσε να ενσωματωθεί ποτέ πλήρως στον νέο πλαίσιο ζωής στην εξορία αλλά ούτε και να είναι εντελώς απελευθερωμένος από την παλιά του ζωή.¹⁴⁶ Η Άρεντ και ο Μπένγιαμιν βασανίζονταν συνεχώς από ημι-δεσμεύσεις και ημι- αποδεσμεύσεις. Σε ένα επίπεδο αισθάνονταν νοσταλγία είτε για την πόλη τους είτε για ανθρώπους που είχαν αγαπήσει, ενώ σε ένα άλλο επίπεδο αισθάνονταν σαν παρίες, σαν κοινωνικά απόβλητοι. Με τον καιρό, η επιβίωση έγινε η βασική τους ανάγκη. Ακόμη και όμως όταν έφτασαν να νοιώθουν περισσότερη ασφάλεια και άνεση, όπως η Άρεντ, πάντα είχαν στο νου τους μην τύχει οι παλιοί κίνδυνοι και επανέλθουν στο προσκήνιο. Ο Μπένγιαμιν και η Άρεντ ταυτίζονται μπορούμε να πούμε, με τη φράση που είχε διατυπώσει ο Ε.Μ. Φόρστερ για τον Καβάφη, πως “στεκόταν κάπως παράπλευρα, ως προς το σύμπαν”. Πάντοτε αισθάνονταν όχι ξένοι, αλλά πως δεν ανήκαν απόλυτα σε όποιο μέρος του κόσμου και να βρισκόταν, πράγμα το οποίο από τη μια τους έκανε να αισθάνονται άβολα ως άνθρωποι, αλλά τους βοήθησε σημαντικά για να καταλάβουν τον κόσμο ως διανοούμενοι και κατάφεραν να παράξουν ένα διανοητικό έργο με πολλαπλές οπτικές και ακόμη περισσότερους αποδέκτες ανά τον κόσμο.

¹⁴⁴ Carlo Ginzburg, *Ξύλινα Μάτια- Εννέα στοχασμοί για την απόσταση*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006, σελ. 232-237 και 274-275

¹⁴⁵ Nicole Lapierre, ό. π., σελ. 35

¹⁴⁶ Edward W. Said, *Διανοούμενοι και εξουσία- Διαλέξεις* Reith 1993, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Σέριφ Αθήνα, 1997, σελ. 66-67

Σε ένα μεταφυσικό θα λέγαμε επίπεδο, η εξορία είναι για τον διανοούμενο μια κατάσταση ανησυχίας, κινητικότητας και διαρκούς αποσταθεροποίησης και δικής του και των υπόλοιπων ανθρώπων γύρω του. Όχι μόνο δηλαδή δεν μπορεί να γυρίσει πίσω, σε μια πρότερη κατάσταση και να ξαναβρεί κάποιες σταθερές για τη ζωή του (στη περίπτωση του Μπένγιαμιν όπως φάνηκε ήταν ο γάμος του με τη Ντόρα, ενώ στη περίπτωση της Άρεντ η σχέση της με τον Χάιντεγκερ πριν την άνοδο των ναζί), αλλά δεν μπορεί ποτέ να φτάσει σε πλήρη σύμπνοια με τη νέα του πατρίδα και τη νέα πραγματικότητα (όσο και αν προσπάθησαν ο μεν Μπένγιαμιν με το Παρίσι και η δε Άρεντ με την Αμερική). Σε ένα άλλο επίπεδο, η εξορία μπορεί όντως να προσφέρει κάποια θετικά στοιχεία ή και προνόμια ακόμη. Ένα από αυτά τα στοιχεία, είναι το να μην θεωρεί ο εξόριστος τίποτα δεδομένο και να μαθαίνει να αντιμετωπίζει εκείνες τις καταστάσεις έντονης αστάθειας που, κατά κανόνα, αποπροσανατολίζουν και τρομάζουν τους περισσότερους ανθρώπους. Η ζωή του εξόριστου διανοούμενου περιστρέφεται γύρω από τη γνώση και την ελευθερία, όχι όμως με μια αφηρημένη έννοια των λέξεων, αλλά σαν εμπειρίες πραγματικές και βιωμένες. Ο εξόριστος βλέπει τα πράγματα όχι μόνο σε σχέση με το τι έχει αφήσει πίσω του, αλλά με το τι υπάρχει εδώ και τώρα. Ο εξόριστος δεν μπορεί να αντιμετωπίσει τα πράγματα μεμονωμένα, αφού ό,τι συμβαίνει στη νέα πατρίδα του συγκρίνεται αναγκαστικά με μια παρόμοια κατάσταση στην πατρίδα που άφησε πίσω του. Επίσης, άλλο ένα θετικό στοιχείο της εξορίας, είναι πως ο διανοούμενος έχει τη δυνατότητα να βλέπει τα πράγματα όχι με τη μορφή που έχουν μόνο, αλλά και μέσα από τους λόγους που οδήγησαν στη συγκεκριμένη μορφή και έτσι να βλέπει όλες τις καταστάσεις όχι ως φαινόμενα θεόσταλτα ή αναπότρεπτα αλλά ως επακόλουθα μιας σειράς ιστορικών επιλογών των ανθρώπων. Τέλος, όταν ο εξόριστος αφήσει την πατρίδα του, όπου και αν καταλήξει δεν θα μπορέσει έτσι απλά να ξεκινήσει μια νέα ζωή και να γίνει απλά πάλι πολίτης μιας χώρας. Ακόμη και αν τα καταφέρει βέβαια, όπως η Άρεντ, είναι μια διαδικασία μεγάλη και δυσάρεστη και μπορεί να περάσει μια ζωή νοσταλγώντας όπως είπαμε αυτά που έχασε ή να φθονεί τους γύρω του που μεγάλωσαν στην πατρίδα τους και ποτέ δεν ένοιωσαν αυτό το αίσθημα της απώλειας. Η εξορία σημαίνει πως ο διανοούμενος θα βρίσκεται (σχεδόν) πάντα στο περιθώριο και τα βήματά του θα πρέπει να τα αποφασίζει ο ίδιος, αφού δεν μπορεί να ακολουθεί καμία πλέον προκαθορισμένη οδό. Ο διανοούμενος στην εξορία δεν ανταποκρίνεται ποτέ στη λογική της συμβατικότητας, μα στο σθένος της τόλμης, αφού είναι αυτός που εκπροσωπεί την κίνηση και την αλλαγή και όχι την αδράνεια.¹⁴⁷

Επίλογος

Με βάση τα όσα αναλύσαμε, μπορούμε να πούμε ότι η εξορία είναι κάτι ιδιαίτερο. Είναι αυτό που έλεγε ο Βίλεμ Φλάσσερ, κάτι εκτός κανονικότητας, αφού για να μπορέσει να επιβιώσει ο εξορισμένος θα πρέπει να μπορέσει να επεξεργαστεί τα νέα δεδομένα και να γίνει δημιουργικός.¹⁴⁸ Οι εξόριστοι προσπάθησαν να αποσαφηνίσουν τη σχέση μεταξύ πατρίδας (Heimat) και πατρώας γης (Vaterland). Πίστευαν πως οι εξόριστοι που μετά βίας κατόρθωναν να επιβιώνουν στις περισσότερες των περιπτώσεων, δεν θα τα κατάφερναν αν δεν πίστευαν εξίσου, με την ίδια πίστη και στις δύο αυτές έννοιες. Θεωρούσαν πως όποιος δεν έχει πατρώα γη, όποιος δηλαδή δεν μπορούσε να ενσωματωθεί σε ένα αυτούσιο κοινωνικό σύνολο το οποίο να αποτελεί ανεξάρτητη κρατική οντότητα, τότε δεν μπορούσε να έχει ούτε πατρίδα. Η πατρίδα έπαυε να είναι πατρίδα αν δεν ήταν και συγχρόνως πατρώα γη.¹⁴⁹ Η εξορία είναι ιδιαίτερη ακόμη, γιατί ακριβώς οι εξόριστοι αφήνουν πίσω τους μια πατρίδα, στην οποία είχαν μεγαλώσει, τους ήταν οικεία λόγω της γλώσσας, της οικογένειάς τους, του σχολείου τους ή της δουλειάς τους και αναγκάστηκαν κατά τη διάρκεια της εξορίας τους να “σωθούν” πολλές φορές. Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει πως ο εξόριστος έπρεπε να “ενσωματωθεί” πολλές φορές στη νέα του πατρίδα. Αυτό συνέβαινε γιατί τα προβλήματα για έναν ξένο επανέρχονταν στην επιφάνεια συνεχώς και οι διανοούμενοι, επειδή ήθελαν να εξελιχθούν και να παράξουν έργο, έπρεπε κάθε φορά να μπορούν να ενσωματώνονται σε διάφορες ομάδες, είτε ακαδημαϊκές είτε πολιτικές είτε απλώς φιλικές για να μην αισθάνονται μειωμένοι από τη μια αλλά και να μπορέσουν αισθάνονται μέρος ενός συνόλου από την άλλη. Ο εξόριστος, ο πρόσφυγας δηλαδή αντί να είναι η φιγούρα αυτή που θα ενσαρκώνει τα δικαιώματα του ανθρώπου, κατέληξε (και είναι μέχρι και σήμερα έτσι) να είναι η αντίθετη φιγούρα της έννοιας των δικαιωμάτων, να αντιμετωπίζεται ως παρείσακτος και ως ανεπιθύμητος.

Οι εξόριστοι Εβραίοι της Γερμανίας και της Αυστρίας των δεκαετιών του '30 και του '40 (γεννημένοι κυρίως μεταξύ 1915-1935, δηλαδή παιδιά και έφηβοι στα όρια της ενηλικίωσης), που προέρχονταν κυρίως από μεσοαστικές οικογένειες, σίγουρα δεν αποτελούσαν μια ομοιογενή ομάδα σε πολιτικό, πολιτισμικό ή ακαδημαϊκό επίπεδο. Τους συνέδεε μια κοινή κατάσταση, το ότι είχαν αφήσει έναν κόσμο πίσω τους και τώρα ζούσαν σε ένα παρόν γεμάτο ανασφάλεια. Οι διανοούμενοι εξόριστοι ήταν αυτοί που από τη μια προσπαθούσαν να υιοθετήσουν μια κριτική σκέψη στη χώρα υποδοχής τους και

¹⁴⁸ Vilem Flusser, *Η πρόκληση του μετανάστη*, μτφρ. Ρεβέκκα Πέσσαχ Ηριδανός, Αθήνα, 2021, σελ. 108-109

ταυτόχρονα από την άλλη να διαμορφώσουν τις απόψεις τους απαλλαγμένοι από τους περιορισμούς που συναντούσαν κάθε φορά.

«Ubi bene, ibi patria» («Όπου τα πράγματα είναι καλά, εκεί βρίσκεται η πατρίδα»). Αυτή η φράση θα μπορούσε να περικλείει τη ζωή των εξόριστων, διανοούμενων και μη, αλλά σίγουρα δεν επαρκεί για να αναλύσουμε τα όσα τράβηξαν οι Εβραίοι, των δεκαετιών του '30 και του '40 που περιπλανήθηκαν σε όλο τον κόσμο. Χρειάζεται να έχεις πατρίδα, προκειμένου να πάψεις να την έχεις ανάγκη. Όταν ο μόνος τόπος που γνωρίζεις είναι η πατρίδα, ο διανοούμενος διατρέχει τον κίνδυνο να οδηγηθεί σε πνευματικό μαρασμό. Όταν όμως χάνει την πατρίδα του τότε υποτάσσεται στην έλλειψη τάξης και στο αίσθημα του αποπροσανατολισμού. Η εξορία δεν σημαίνει απαραίτητα κάτι το αρνητικό, γιατί ζώντας επί μακρόν σε κάποιον τόπο και συμβιώνοντας με τους πολίτες του, ίσως τελικά κατορθώσει ο εξόριστος να τον θεωρήσει πατρίδα του. Σε μια ξένη χώρα, ενδέχεται να βρεις μια νέα πατρίδα, η οποία μπορεί να εξελιχθεί τελικά σε έναν τόπο τόσο οικείο και ο εξόριστος να αρχίσει να μυεί τους νέους συμπολίτες τους στην ιστορία και στις παραδόσεις του τόπου. Είναι ευχάριστο όμως για κάποιον άνθρωπο να γερνάει στην εξορία; Όχι, διότι ο κάθε άνθρωπος χρειάζεται μια πατρίδα. Και η πατρίδα καθίσταται αναγκαία όχι από άποψη ποσότητας, αλλά βάση αξιών, οι οποίες είναι οι μνήμες που κουβαλάνε οι εξόριστοι μαζί τους. Και σε μια εποχή όπως αυτή που έδρασαν η Άρεντ και ο Μπένγιαμιν, όπου η πατρίδα είχε χάσει κάπως τη σημασία της, με τις εκτοπίσεις των Εβραίων, τα πογκρόμ, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και τις εξορίες, ήταν απαραίτητο να αντισταθούν στη φρίκη του Τρίτου Ράιχ και να ξαναβρούν για τον εαυτό τους μια νέα πατρίδα.¹⁵⁰

Βιβλιογραφία- Άρθρα

Ξενόγλωσση

Benhabib, Seyla, *Exile, Statelessness and Migration- Playing chess with History from Hannah Arendt to Isaiah Berlin*, Princeton University Press, New Jersey, 2018

Eiland, Howard- Jennings, Michael W., *Walter Benjamin- A Critical Life*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge and London, 2014

Hutton, Patrick H., Walter Benjamin on the French Exile of German Men of Letters, *Journal of The Western Society for French History*, Vol. 36 (2008)

Hutton, Patrick H., Walter Benjamin: The Consolation of History in a Paris Exile, *Historical Reflections/Reflexions Historiques*, Vol. 36/No. 1 (Spring 2010)

Jacob, Edmond, "The Flaneur in Exile", *Comparative Literature* Vol.62/4 (Fall 2010)

Laquer, Walter, *Generation Exodus- The fate of young Jewish refugees from Nazi Germany*, Brandeis University Press, London, 2001

Quack, Sibylle (επιμ.), *Between Sorrow and Strength: Women Refugees of the Nazi Period*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995

Rose Hill, Samantha *Critical Lives- Hannah Arendt*, Reaktion Books, London, 2021

Scholem, Gershom (επιμ.), *The correspondence of Walter Benjamin and Gershom Scholem 1932-1940*, μτφρ. Gary Smith- Andre Lefevere, Schocken Books, New York, 1989

Van Egdom, Gys- Walt, Theses on Pure Language and Postliterate Translation: Walter Benjamin and the Experience of Existential Exile in Language and Translation, *Cadernos de Traducão*, Vo. 38/ No. 1 (Jan./ Apr. 2018)

Ελληνική

Amery, Jean, *Πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση*, μτφρ. Γιάννης Καλιφατίδης, Άγρα, Αθήνα, 2009

Άρεντ, Χάννα, *Οι απαρχές του Ολοκληρωτισμού- Τρίτο Μέρος, Ολοκληρωτισμός*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2017

Άρεντ, Χάννα *Τρεις συζητήσεις*, μτφρ. Γιώργος Στεφανίδης, Μάγμα, Αθήνα, 2021

Arendt, Hannah, *Άνθρωποι σε χρόνους ζοφερούς*, μτφρ. Δημήτρης Ψυχογιός, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2021

Arendt, Hannah *Ο Μάρτιν Χάιντεγκερ είναι ογδόντα χρονών*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Έρμα, Αθήνα, 2019

Arendt, Hannah- Agamben, Giorgio- Traverso, Enzo, *Εμείς οι πρόσφυγες- Τρία κείμενα*, μτφρ. Κώστας Δεσποινιάδης- Άκης Γαβριηλίδης- Νίκος Κούρκουλος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2015

- Benjamin, Walter, *Για μια κριτική της βίας*, μτφρ. Παναγιώτης Καλαμαράς, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα, 2014
- Benjamin, Walter, *Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Λέσχη Κατασκόπων του 21^{ου} Αιώνα, Αθήνα, 2014
- Benjamin, Walter, *Τα παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το χίλια εννιακόσια*, μτφρ. Ιωάννα Αβραμίδου, Άγρα, Αθήνα, 2005
- Benjamin, Walter, *Μονόδρομος*, μτφρ. Νέλλη Ανδρικοπούλου, Άγρα, Αθήνα, 2016
- Benjamin, Walter, *Όνειρα*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2023
- Benjamin, Walter- Lacis, Asja, *Νάπολη*, μτφρ. Παναγιώτης Καλαμαράς, Παρέγκλισις, Αθήνα, 2023
- Bernstein, Richard J., *Γιατί πρέπει να διαβάζουμε Χάνα Άρεντ*, μτφρ. Βασιλική Σουλαδάκη, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2019
- Γουόλιν, Ρίτσαρντ, *Τα παιδιά του Χάιντεγκερ- Χάνα Άρεντ, Καρλ Λέβιτ, Χανς Γιόνας και Χέρμπερτ Μαρκούζε*, μτφρ. Μάνος Βασιλάκης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2017
- Ginzburg, Carlo, *Ξύλινα Μάτια- Εννέα στοχασμοί για την απόσταση*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006
- Eilenberger, Wolfram, *Η εποχή των μάγων- Η μεγάλη δεκαετία της φιλοσοφίας 1919-1929*, μτφρ. Γιάννης Κουλής, Πατάκης, Αθήνα, 2021
- Jameson, Fredric, *Τα αρχεία Μπένγιαμιν*, μτφρ. Βάσια Λέκκα, Πλέθρον, Αθήνα, 2022
- Kristeva, Julia, *Χάνα Άρεντ- Η γυναικεία ευφυΐα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Κέδρος, Αθήνα, 2008
- Lapierre, Nicole, *Ας σκεφθούμε αλλού*, μτφρ. Νίκος Σταμπάκης, Κατάρτι, Αθήνα, 2007
- Μακρής, Σπύρος, *Hannah Arendt- Ολοκληρωτισμός, Ανθρώπινη Κατάσταση και Παράδοση*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2014
- Μπένγιαμιν, Βάλτερ, *Ημερολόγιο Μόσχας*, μτφρ. Έμη Βαϊκούση, Καστανιώτης, Αθήνα, 2021
- Μπρόντερσεν, Μόμμε, *Βάλτερ Μπένγιαμιν, Η ζωή- Το έργο- Η επίδραση*, μτφρ. Ιωάννα Μεϊτάνη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2005
- Σαγκριώτης, Γιώργος (επιμ.), *Walter Benjamin- Κείμενα 1934-1940- Επιλογή*, μτφρ. Ελένη Βαροπούλου, Άγρα, Αθήνα, 2019
- Said, Edward W., *Διανοούμενοι και εξουσία- Διαλέξεις Reith 1993*, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Scripta, Αθήνα, 1997
- Said, Edward W., *Ο κόσμος, το κείμενο και ο κριτικός*, μτφρ. Λίλυ Εξαρχοπούλου, Scripta, Αθήνα, 2004
- Scholem, Gershom- Arendt, Hannah, *Δυο επιστολές για τη ρηχότητα του κακού*, μτφρ. Παναγιώτης Τσιαμούρας, Άγρα, Αθήνα, 2017
- Traverso, Enzo, *Η Ιστορία ως πεδίο μάχης- Ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20^{ου} αιώνα*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2016
- Traverso, Enzo, *Επανάσταση- Διανοητική και πολιτισμική Ιστορία*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2023
- Flusser, Vilem, *Η πρόκληση του μετανάστη*, μτφρ. Ρεβέκκα Πέσσαχ, Ηριδανός, Αθήνα, 2021

Διάφορες Πηγές

Acosmismus, <https://de.wikipedia.org/wiki/Akosmismus>, τελευταία πρόσβαση στις 23/07/23

Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/hegel/#EngTraKeyTex>,
τελευταία πρόσβαση στις 23/07/23